

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Zakir YOLAL

ESKİÇAĞ'DA HORASAN VE ÇEVRESİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMENTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

109210

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

T109210

ERZURUM – 2001

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Dalının Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman/Jüri

Yrd.Doç.Dr.Süleyman ÇİĞDEM

Jüri

Yrd.Doç.Dr.İ.Ethem ATNUR

Jüri

Yrd.Doç.Hüseyin YURTTAŞ

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir.-/.....-/2001

Prof.Dr.Bilge SEYİDOĞLU

Enstitü Müdürü

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ESKİÇAĞDA HORASANVE ÇEVRESİ

Zakir YOLAL

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
2001- Sayfa 92

Jüri:Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Jüri: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Jüri: Yrd. Doç. Dr. İ. Ethem ATNUR

Horasan ve çevresinin Tarih Öncesi ve Tarihi Çağları ile ilgili olan bu çalışma, bölgenin sahip olduğu coğrafi şartların tarihi şartlar ile birleştirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Tarih Öncesi ve Tarihi Çağlarda bölgede hakimiyet kuran siyasi örgütlenmeleri araştırdık. Yüzey araştırması ve kaynak taraması şeklinde sürdürdüğümüz bu çalışmanın sonunda Horasan ve çevresinin Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca varlığını devam ettiren Karaz Kültüründen büyük ölçüde etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi Çağlarda ise bölgede Daya(e)ni Krallığı ve Urartu Krallığının varlığını görmekteyiz.

ABSTRACT
MASTER THESIS
HORASAN AND AROUND IN PREHISTORIC

Zakir YOLAL

Supervisor: Asist. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2001, Page 92

Jury: Asist. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Jury: Asist. Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Jury: Asist. Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR

This study is about the prehistory and history of Horasan and province of Horasan. I utilized geographic conditions of region when prepare this study. We researched the governments which are dominated this land in prehistory and history. At the end of this study we saw that Horasan and province of Horasan had great relations with Karaz Culture in the Last Chalcolithic and Old Bronze Age. According to circumstances; Daya(e)ni / Diau(e)hi and Urartu had dominated to this region.

ÖNSÖZ

Kaynak taraması ve yüzey araştırması şeklinde yürütülen bu çalışma, Doğu Anadolu'nun iklim ve coğrafi şartlarını taşıyan, Erzurum'u Kafkaslara ve İran'a bağlayan doğal-tarihi yollar üzerinde bulunan Horasan ve çevresinin tarih öncesi çağlarından Urartu Devletinin yıkılışına kadar olan dönemi içermektedir.

Araştırma konumuz olan Horasan ve çevresinin Eski çağ tarihi hakkında daha önce detaylı bir araştırma yapılmamıştır.

Bölgede varlıkları bilinen yazıtlar ve Aliçeyrek Köyü'nde yapılmış olan yüzey araştırması bilinen çalışmalardır. Yaptığımız bu çalışmayla eksikliklerin bir nebze olsun giderileceği inancındayız.

Horasan ve çevresinin tarih öncesi çağları hakkında araştırmaların yetersizliği yüzünden elimizde çok fazla bir bilgi olmamasına rağmen, yaptığımız bu çalışmada çalışma sahamızın, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşme görmüş olduğunu somut kalıntı ve buluntuların varlığıyla ortaya koymuş olduk. Karaz kültürünün etkisinde kalmış olan Horasan ve çevresinin tarih öncesi çağlarının aydınlatılacağı kanaatindeyiz.

Horasan ve çevresinin tarihi çağları bu çevredeki yazıtlar ışığında varlığını öğrendiğimiz Diauehi Krallığı ile başlamaktadır. Özellikle Yazılıtaş, Delibaba ve Zivin yazıtlarından öğrendiğimiz Diauehi Krallığı sınırları içerisinde yer alan Horasan ve çevresi, M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Urartu Krallığının egemenlik alanına girmiştir.

Doğu-Batı, Kafkasya-Anadolu bağlantısının bir ilmeği, askeri ve ticari yolların önemli bir geçiş noktası olan Horasan ve çevresi hakkındaki bilgilerimiz daha önce de ifade ettiğim gibi yapılacak kapsamlı çalışmalarla daha da artacaktır.

Daha önce araştırılmamış bir bölge olmasından dolayı beni bu konuda çalışmaya teşvik edip, çalışmamın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen hocam Yrd.Doç.Dr. Süleyman ÇİĞDEM'e, teşekkürü borç bilmekteyim. Ayrıca zaman zaman istemeyerek başlarını ağrıttığım ve fikirlerinden faydalandığım Prof.Dr.Oktay BELLİ, Yrd.Doç.Dr. Alpaslan CEYLAN'a, Arş.Gör. Akın

IV

BİNGÖL'e, Araş.Gör. Veli ÜNSAL'a ve Araş.Gör. Savaş EĞİLMEZ'e çok teşekkür ederim. Yine Horasan ve çevresindeki yüzey araştırmalarında benimle birlikte bölgeyi gezen öğretmen arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Zakir YOLAL
Erzurum – 2001

KISALTMALAR

- AfO : Archiv für Orientforschung, Berlin, 1926, Berlin-Graz, 1941-1944.
- AJA : American Journal of Archaeology, Baltimore, 1885 vdd.
- An Ar : Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1955.
- Ancient History : Ancient History of Western Asia, India and Crete, Prag, 1947.
- AO : Der Alte Orient, Leipzig, 1900 vdd.
- ARAB I : Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Chicago, 1926-1927.
- ARAB II : Ancient Records of Assyria and Babylonia II, New York, 1968.
- Arkm ST : Arkeometri Sonuçları Toplantısı,
- AS : Anatolien Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1951 vdd.
- Asia Minor : Roman Rule in Asia Minor, Princeton, 1950.
- AST : Araştırma Sonuçları Toplantısı.
- Ata Konf : Atatürk Konferansları, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1964 vdd.
- Belleten : Türk Tarih Kurumu Yayını
- Bi Or : Bibliotheka Orientalis, Leiden, 1944 vdd.
- Bo St : Boğazköy-Studien, Leipzig, 1916 vd.
- CAH : The Cambridge Ancient History, Cambridge, 1923 vdd.
- CAUCASICA : Zeitschrift für die Erforschung der Sprachen und Kulturen des Kaukasus und Armeniens, Leipzig, 1924-1935. (I-II)
- DTCFD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1942 vdd
- JA : Journal Asiatique, Paris, 1822 vdd
- JCS : Journal of Cuneiform Studies New Hawen, 1947 vdd.
- JNES : Journal of Near Eastern Studies, Chicago, 1942 vdd.
- KST : Kazı Sonuçları Toplantısı.
- KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1926-1971.

- MDOG : Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft in Berlin, 1899 vdd.
- MTA : Maden Teknik ve Arama Enstitüsü Yayınları
- MVAeG : Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft, Leipzig, 1896 vdd.
- OLBA : Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayınları III, 2000.
- REA : Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
- RHA : Revue Hittite et Asiatique, Organe de la Societe des Etudes Hittites, Paris, 1930 vdd.
- TAD : Türkiye Arkeoloji Dergisi, Ankara, 1950 vdd.
- TT Kong : Türk Tarih Kongresi, Ankara.
- TTAED : Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara, 1933-1936.
- UKN : Urartskie Klinoobrazny Nadpisi, Moskva, 1960.
- VDI : Vestnik Drejnev İstorii, Moskova, 1950 vdd.
- WVDOG : Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient Gesellschaft, Leipzig, 1900 vdd.

Metin İçerisinde Geçen Bazı Kısaltmalar

ayr. bk.	: Ayrıca bakınız
ayr. krş.	: Ayrıca karşılaştırınız
bk.	: Bakınız
ev.	: Çeviren
dp. nt.	: Dipnot
hrt.	: Harita
krş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan Önce
no:	: Numara
res.	: Resim
Rs.	: Rückseite
vd.	: ve devamı
vdd.	: ve devamının devamı
Vs.	: Vorderseite

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1

HORASAN VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYA VE TARİHİ COĞRAFYASI	1
1. Konumu	1
2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri	5
3. Hidrografiya Özellikleri (Yeraltı ve Yerüstü Su Kaynakları)	6
4. Yollar	8
5. İklim ve Bitki Örtüsü	11

1. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI	12
1.1. Paleolitik Çağ	12
1.2. Mezolitik Çağ	14
1.3. Neolitik Çağ	15
1.4. Kalkolitik Çağ	16
1.4.1. Karaz Kültürü	18
1.5. Tunç Çağı	22

2. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNİN TARİHİ ÇAĞLARI	24
2.1. HAYAŞA KRALLIĞI ZAMANINDA HORASAN VE ÇEVRESİ	24
2.2. URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE HORASAN VE ÇEVRESİ	27
2.2.1. Uru(a)tri-Nairi Konfederasyonları Dönemi	28
2.2.2. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı Dönemi	31
2.2.2.1. Daya(e)ni'nin Konumu	31
2.2.2.2. Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin Siyasi Tarihi	33
2.2.2.2.1. M.Ö. 19.-13. Yüzyıllarda Daya(e)ni Krallığı	33
2.2.2.2.2. M.Ö. 9.-7. Yüzyıllarda Daya(e)ni Krallığı	34
2.2.2.2.3. Urartu – Diauehi/Dayaeni İlişkileri Çerçevesinde Horasan ve Çevresi	36
2.3. URARTU KRALLIĞININ YIKILIŞI	39

3. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNDEKİ ESKİÇAĞ KALINTILARI	
KALELER, HÖYÜKLER VE KİTABELER	42
3.1. Aliçeyrek Köyü Eski Çağ Kalıntıları	42
3.2. Hasanbey Kalesi	45
3.3. Kızıldbent Kalesi	46
3.4. Hopik Höyük	47
3.5. Yazılıtaş Urartu Kitabesi	47
3.6. Zivin Urartu Kitabesi	48
3.7. Delibaba Urartu Kitabesi	48
3.8. Avnik (Güzelhisar) Urartu Kitabesi	49
SONUÇ	50
KAYNAKLAR	52
ÖZGEÇMİŞ	63
EKLER (LEVHALAR VE HARİTALAR)	64

GİRİŞ

HORASAN VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYA VE TARİHİ COĞRAFYASI

Horasan ve çevresinin Eski Çağ Tarihini araştırmayı amaç edinen çalışmamızın daha iyi anlaşılabilmesi için Horasan ilçesinin ve çevresinin coğrafyasını çeşitli yönleriyle ele almamız gerekmektedir. Ayrıca tarihi coğrafyayı oluşturan niteliklerde araştırmamızın bütününde geniş şekilde ortaya konulacaktır.

1. Konumu

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresi, Trans-Kafkaslar ve İran üzerinden gelen tabii tarihi yolların kavuştuğu, Anadolu'nun kapısı niteliğinde olan Erzurum ili sınırları içerisinde yer almaktadır¹.

Erzurum ve çevresi Yeni Hitit Devleti Çağı'nda (M.Ö. 1410-1180), Hayaşa² M.Ö. 13. yüzyılın başlarından itibaren de Daya(e)ni/Diau(e)hi³ olarak isimlendirilen Krallıkların çekirdek topraklarını oluşturmaktadır.

Araştırma sahamızın coğrafi özelliklerine ve detaylı olarak konumuna geçmeden, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve Erzurum'un genel coğrafi özelliklerine kısaca değinelim: Doğu Anadolu Bölgesi ortalama 2000 metrelik yükseltisiyle ülkemizin çatısı görünümündedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Karasu-Aras dağları, Şerafettin dağları, Çatak dağları, Allahuekber dağı, Keşiş dağı, Bingöl dağı, Nemrut dağı, Aladağ, Tendürek ve Süphan gibi yüksek dağlar burada yer almaktadır⁴.

¹ Köse 1991, 2.

² Pehlivan 1984, 13.; Pehlivan 1991_a.; Koşay 1984.; Hayaşa'nın konumu ve Hititlerle ilişkileri hakkında bkz., Keilschrfttexte aus Boghazköi, Leipzig – Berlin, 1916.; Keilschrifturkund aus Boghazköi, Berlin, 1926.; Cavaignac 1931.; Goetze 1967.; Cournelius 1973.; Garstang – Gurney 1953.; Schuler 1965.; Herzfeld 1968.

³ Pehlivan 1984, 13.; Pehlivan 1991_b.; Koşay 1984.; Daya(e)ni/Diau(e)hi'den bahseden Asur ve Urartu kayıtları için bkz. Luckenbill 1926-1927.; Lehmann – Haupt 1928, 1935.; König 1955-1957.; Melikisvili 1960.; Konumu ve Urartularla ilişkileri hakkında bkz., Adontz 1946.; Piotrovskii 1969.; Piotrovskii 1966.; Salvini 1967.; Diakonoff – Kaskkai 1981.

⁴ Yücel 1987, 124,125.; İzbirak 1984, 10 vd.; Atalay 1991, 2.; Asur kralı I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244-1208) saltanatının birinci yılında gerçekleştirdiği seferinde "Patikalarını benden önce hir bir kralın bilmediği yolu olmayan, uzak dağları geçtim." ifadesini kullanması o zamanda Doğu Anadolu'nun dağlık bir konumda olduğunu göstermektedir. Bkz., Luckenbill, (ARAB I), 1926-1927, 142.

Doğu Anadolu iklimi şiddetli kontinental olarak isimlendirilir. Neticede kışlar çok uzun şiddetli ve karlıdır. Yaz mevsimi ise çok kısa olmakla beraber⁵ yüksek platolarda bile oldukça sıcak geçer. Yıllık sıcaklık farkları da 60-70 °C'yi bulmaktadır⁶.

Günümüzde olduğu gibi Eskiçağ dünyasında da besi⁷ hayvanlarının yaylalarda yetiştirilmesine özen gösterilmiştir. Özellikle ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanan Urartu devleti için bulunduğu bölgenin yaylalarla kaplı olması doğal bir zenginliği beraberinde getirmiştir. Yayla – hayvancılık ilişkisi özellikle Urartu döneminde ekonominin oluşumunda temel yapıyı oluşturmuştur⁸.

Erzurum ovası, çok eski çağlardan beri Çin'den gelerek Trabzon'a kadar devam eden "İpek yolu" ile Kafkasya ve İran'dan gelerek Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne geçen tabii yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Ova aynı zamanda Doğu Anadolu'nun esasen pek az olan ziraat alanlarından birisidir. Bu bakımdan Karasu-Aras tabii koridoru boyunca doğu-batı istikametinde sıralanan depresyonlar arasında müstesna bir mevkie sahiptir⁹.

Aşkale-Erzurum-Pasinler Depresyonları; batıda Karasu'yun kaynak bölümü, merkezi kısımda Erzurum Ovası ve doğuda Pasinler-Horasan Ovalarından oluşur¹⁰. Bu depresyonlar, Fırat (kolu Karasu) ve Aras yoluyla hem Basra Körfezi, hem de Hazar Denizi ile bağlantı kurmuş birer açık havza durumundadır¹¹.

Ana hatları ile incelediğimiz Erzurum ve çevresi sadece Doğu Anadolu'nun değil, Kafkaslar, İran ve hatta Orta Asya'nın Batı Anadolu ve Avrupa ile bağlantı kurabilmesinde önemli rol oynar. Bu fonksiyonunu tarihin en eski çağlarından beri devam ettirmektedir¹².

⁵ Anabasis Anadolu'nun doğusuna geldiklerinde karşılaştıkları soğuk ve kar manzarası, bölgenin iklimi hakkında yeterli bilgi vermektedir. "....O kadar çok kar yağdı ki silahları ve yerde yatanları tamamen örttü. Yük hayvanlarının ayakları da sanki kösteklenmiş gibi kımıldamaz hale geldi. Çünkü yatanların üstlerini örten kar, öyle kaldıkları müddetçe onları ısıtıyordu." Xsenophon IV, 4, 11.

⁶ Atalay 1992, 122.

⁷ Yücel 1987, 96.

⁸ Belli 1987, 45 vd.

⁹ Sözer 1965, 205.

¹⁰ Erinç 1953, 92.; Acar 1974, 23 vd.

¹¹ Erinç 1953, 100-101.; Darkot 1977, 342.; Atalay 1978, 38 vd.

¹² Pehlivan 1984, 16.

Araştırma sahamızı oluşturan Horasan ve çevresini ilgilendirdiği için Doğu Anadolu Bölgesi ve Erzurum yöresinin coğrafi özelliklerine kısaca değindikten sonra, detaylı bir şekilde Horasan ve çevresinin genel coğrafi özelliklerinden ve konumundan bahsedebiliriz.

Horasan havzası, Doğu Anadolu'da tektonik hareketlerle oluşmuş batıdan doğuya doğru sıralanmış Erzincan-Tercan-Aşkale-Erzurum-Pasinler-Horasan-Kağızman-Iğdır havzası zincirinde yer almaktadır.

Horasan havzası, Pasinler-Horasan havzasının doğu kesimini oluşturmaktadır¹³. Horasan havzasının kuzeydoğu yönünde uzunluğu, Dönertaş köyü ile Yukarı Kızılca köyü arasında 35 km'yi bulur. Horasan ve çevresinde geniş bir şekilde yer alan havza, Velibaba çayına doğrudan birleşen Danişment deresinin iki yanını takiben Başköy'e kadar dar bir şerit halinde uzanır. Burada çalışma sahamızın batısına kadar, Doğu-Batı uzunluğu 40 km'yi geçer.

Havza kuzey-kuzeybatısında, Kızılıcadağ, Gökdağ, Karataş dağı ile kuzeydoğu, doğu ve güneydoğuda Aras nehrine birleşen Zivin çayı ve Aras nehri güneyindeki volkanik dağlar, güney ve güneybatıdaki volkanik elemanlardan oluşan Parmakdağ, Pınatuzbaba dağı ve Garipce dağı tarafından sınırlandırılmıştır¹⁴. Havzayı geniş bir biçimde yaran Aras nehri, alüviyal dolgu içerisinde menderesler çizerek doğuya doğru çıkmaktadır¹⁵.

Çalışma sahamız olan Horasan ilçesi Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum ilinin doğusunda, doğu-batı istikametinde uzanan aşağı Pasin ovasının (Horasan) Aras vadisinde yerleşmiştir. Aras nehrinin kuzey kıyısında kurulan ilçe merkezi Türkiye-İran (E-23) transit ve Kars Erzurum yolunun düğüm noktasındadır. Erzurum Kars demiryolları da ilçe merkezinden geçmektedir.

Horasan doğuda Sarıkamış (Kars), güneydoğuda Eleşkirt (Ağrı), güneyde Karayazı, batıda Pasinler ve kuzeyde Narman ilçeleri ile çevrilmiştir.

İlçe kuzeyde Kargapazarı dağları uzantısı olan Allahuekber dağları ile güneyde Palandöken dağlarının uzantısı olan Aras-Karası dağlarının ortasında yer alır. İlçenin topraklarını genel olarak Aras nehri boyunca Doğu-Batı

¹³ Atalay 1978, 110.

¹⁴ Özer 1984, 39.

¹⁵ Özer 1984, 40.

istikametine uzanan geniş düzlüklerle, bu düzlükleri güney-kuzeyde çevreleyen hafif eğimli çıplak geniş sırtlar teşekkül etmiştir. Bingöl dağlarının kuzey batı eteklerinden doğan Aras nehri Mescitli boğazını geçerek tam ovaya indiği yerde, Pasinler çayını alır bu kavşak noktasının hemen aşağısında Çobandede köprüsünden geçerek Aşağı Pasin (Horasan) ovasına gider. Aras, Horasan topraklarında akan Ardi, Aşağı Tahirhoca, Velibaba (Delibaba), Azap, Dalbaşı ve Hızırilyas çaylarını alarak Karakurt boğazından Sarıkamış topraklarına gider¹⁶. Aşağı Pasin (Horasan) ovasında en çok buğday, arpa, çavdar ve şekerpancarı ekilir. Ovanın bir kısmı meralığa terk edilmiştir ve buralarda iyi ot ve çayır yetişir. Ovada köylerde sığır, koyun ve az miktarda keçi beslenmektedir. Ova hububattan ziyade daha çok canlı hayvan, yün, deri, yağ ve peynir ihraç etmektedir¹⁷. Tüm bu zirai üretim faaliyetleriyle Aras havzası, tarihin istilalarının olduğu kadar, ticari münasebetlerinde büyük yolu olmuştur.

Günümüzde Horasan il merkezine 81 km uzaklıkta Pasinler ovasının doğusunda yer almaktadır. İlçenin yüzölçümü 1669 kilometrekaredir. İlçenin bir bucağı ve 73 köyü vardır (Resim 1).

Araştırma sahamız olan Horasan'ın isminin kaynağı ve anlamı ise şöyledir: Horasan; Hur = güneş ile asan = doğan kelimelerinden oluşmuştur ve doğan güneş memleketi manasına gelmektedir¹⁸.

Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik etmiş bir şehrin adı olan Horasan, Türklerce isim olarak Anadolu'ya taşınmıştır ki bunlardan bir tanesi Erzurum'un bir ilçesi iken diğeri Sivas'ın bir köyüdür.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya Türkleri yerleştirmesi sırasında, İran Horasan'ından bu bölgeye gelen Horasanlı Seyit İsmail Kemalettin ve yedi kardeşinden meydana gelen aşiret bu bölgeye gelerek yerleşmiş, o zamana kadar ÜSKÜHAT adını taşıyan bu bölgeye kendi memleketlerinin adı olan HORASAN ismini vermişlerdir. Bu kabilenin en büyüğü Horasan Baba kendisinden sonra gelen Türkleri bu bölgeye yerleştirmiştir.

Horasan Baba ve Hasan Dede'nin türbesi günümüzde Horasan'ın merkezinde bulunmaktadır.

¹⁶ Saraçoğlu 1956, 235.

¹⁷ Saraçoğlu 1956, 238.

¹⁸ İslam Ansiklopedisi, Horasan, 560.

2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresi (Aras nehri havzası) Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Erzurum-Kars Bölümü" içerisinde bulunmaktadır.

Kabaca çalışma sahamız, doğuda Karakurt boğazı ile Kağızman havzasına, batıda Horasan havzasının devamı olan Pasinler ovası, kuzeyde Oltu Çayı havzasına ve güneyde Murat nehri havzasına komşudur¹⁹.

Sahayı kuzeydoğu ve güneybatıda orojenik dağlar, kuzeydoğu, kuzey ve doğudan volkanik dağlar sınırlamaktadır. Özellikle volkanik dağlar üzerinde ve arasında bazalt lavları üzerinde bünye platoları halinde düz alanlar uzanmaktadır. Buna karşılık orojenik dağlar flüviyal amiller tarafından şiddetli olarak parçalanmıştır²⁰.

Tektonizma ile oluşmuş ve Doğu Anadolu Tektonik havza zincirinin (Erzincan -Tercan - Aşkale – Erzurum – Pasinler – Horasan – Kağızman -İğdır) bir halkası olan Horasan havzası 1500-2000 m'ler arasında uzanmakta olup, üst Miyosen ve Pliyo-Kuvaterner çökelleri tarafından doldurulmuştur²¹.

Aras nehri ve kolları Horasan havzası ve yüksek alanları dar ve derin bir şekilde yarmıştır. Bu yarılma sonucunda yer yer kanyon vadiler şeklinde yarma bogazlar, bitişme boğazları oluşmuştur²².

Jeolojik açıdan çalışma sahamızın yarısından fazlasını volkanik malzeme teşkil etmektedir. Bu volkanik malzeme, Neojen ve Kuvaternerdeki dikey hareketler sonucunda kırık hatlardan çıkan lavların eseridir²³.

Horasan'ın doğusundan itibaren Aras nehri boyunca iki ana taraça seviyesinin uzandığı görülmektedir. Bu durum havzanın doğu kesiminde yapılanmanın geniş boyutlara ulaştığını göstermektedir. Öte taraftan, Horasan'ın 15-20 km doğusunda Aras nehri Horasan çanağını dolduran Dreissensialı Kuvaterner çökellerinin altında bulunan volkanik kütlelere (bazalt ve tüfler) saplanmıştır. Bu durum daha önce genç çökeiler üzerine kurulan

¹⁹ Özer 1984, 11.

²⁰ Erentöz 1954, 54 vd.

²¹ Lahn 1955, 74.

²² Rather 1966, MTA 4168.

²³ Sür 1964, 6.

Aras'ın taban seviyesinin alçalması ile altta bulunan volkanik kütleyle saplandığını göstermektedir²⁴.

Horasan ve çevresinin, dağlık ve plato alanlarında iklim koşullarının ve ana kayanın özelliğini yansıtan topraklarla birlikte Çernezyomlar, kahverengi orman toprağı, Horasan havzasında kestane renkli topraklar, litoseller ve yüksek alanlarda çayır toprakları geniş alanlar kaplarlar. Alüviyal ve Hidromorfik topraklar nehir kenarlarında yaygındır²⁵.

Horasan, kuzeyde Kargapazarı dağları, uzantısı olan Allahuekber dağları, güneyde ise Palandöken dağlarının uzantısı olan Aras-Karasu dağlarının ortasında yer almaktadır. İlçenin topraklarını genel olarak Aras nehri boyunca Doğu-Batı istikametine uzanan geniş düzlüklerle, bu düzlükleri güney-kuzeyde çevreleyen hafif eğimli çıplak geniş sırtlar oluşturmaktadır²⁶.

Sonuç olarak Horasan ve çevresinin günümüz morfolojisini kazanmasında, tektonik olaylar ve akarsu aşındırması başlıca şekillendirici faktörlerdir.

3. Hidrografiya Özellikleri (Yeraltı ve Yerüstü Su Kaynakları)

Çalışma sahamızın en önemli ve ana akarsuyu Aras nehidir²⁷ (Resim 2). Aras nehri Bingöl Dağı'nın Kuzey-batı eteklerinden doğar. Burada, Aras Membaları (veya Hefti Neval) denen birkaç küçük çay, ileride Sitilan Gölü'nden çıkan Bastuk Harkı Suyu ile birleşerek aynı ad altında, Altunan Bataklığına iner. Buradan çıkan su kuzey-doğu istikametine yönelir, soldan kuvvetli Katranlı (Tatoz) Çayını ve daha bir çok küçük çayları, kuzeye doğru döndüğü zaman, sağdan Karayazı'nın sularının toplayarak gelen kuvvetli Çığılkan Deresi'ni de alır ve bu suretle Tekman Yaylası adı verilen yüksek yaylaların sularıyla Aras nehri teşekkül etmiş olur²⁸.

Kaynağını Bingöl dağlarından alan Aras nehri Pasinler ovasının güneyinde ovaya açılır. Ova içerisinde menderesler çizerek doğuya doğu

²⁴ Atalay 1982, 109.

²⁵ İzbirak 1983, 64.

²⁶ Horasan ve Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri ve Yeryüzü Şekilleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Kutlukan 1974, MTA, 5535.; Yüksel 1970, MTA, 5535.; Kamanlı 1977, MTA, 6533.; Bozkuş 1978, MTA, 6533.; Atalay-Koçman 1979, 41-45.; Erinc 1953, 89 vd.

²⁷ Özer 1984, 41.

yönelir. Çobandede mevkiinde bir çok akarsularla birleşerek batıdan Horasan bölgesine girer. Burada oldukça büyük bir yatak içerisinde akmasına devam eder²⁹. Güney sınırlarından akmakta olan Ardi, Aşağı Tahirhoca, Velibaba (Delibaba), kuzey sırtlarından Azap, Dalbaşı ve Hızırilyas çaylarını alarak Karakurt boğazından Sarıkamış topraklarına girmiş olur. Daha sonra çalışma sahamızı terk eden Aras nehri Kura/Kür (Kyros) ile birleşerek Hazar (Caspia) Denizi'ne dökülür³⁰.

Akarsular, geçmişte ve günümüzde tarım alanlarının ve yerleşim merkezlerinin oluşumunda en belirleyici faktörlerden biri olduğuna göre Horasan ve çevresinin tarihi gelişimi ve coğrafyası bu etken doğrultusunda Aras nehri dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Antik yazarlardan Herodotos, bu nehir hakkında, "....Arax da Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür.....Arax'ın yalnız bir ağzı engele çarpmadan Hazar (Caspia) Denizi'ne dökülür."³¹ demektedir.

Strabon'da ona benzer ifadeleri kullanır Aras için, "....Söylendiğine göre Arax nehri birçok kollara ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Hazar (Caspia) Denizi'nde Hırkanya Körfezi'ne dökülür....."³².

Antik dönemlerden beri bölge için, özellikle de Horasan ve çevresi için son derece önemli olan Aras nehri geçmişte olduğu gibi günümüzde de bölge insanı üzerinde büyük etkiye sahiptir³³.

Horasan yöresindeki tarım alanları, yerleşim merkezleri ve nüfus potansiyelinin önemli bir kısmı Aras nehri ve kollarının çıktığı dereler ve çaylar çevresinde yoğunlaşmaktadır. Kısaca Aras (Araxes) nehri Eski çağlardan itibaren çevresinde ve yayılım sahası içerisinde çeşitli insan topluluklarının yaşadığı ve önemli uygarlıkların oluştuğu bir su kaynağıdır.

²⁸ Saraçoğlu 1962, 229.

²⁹ Özer 1984, 45.

³⁰ Erinç 1953, 13 vd.; Darkot 1977, 341.; Atalay 1978, 59.

³¹ Bkz., Herodotos I, 202.

³² Strabon, XI, 8-6; ayr.bkz., XI, 4-2.

³³ Uygarlıkların doğuşunda insan-çevre ilişkilerini değişik boyutlarda karşılaştıran Toynbee, uygun coğrafi şartların insanda var olan "Meydan okuma ve tepki" dürtüsünü körelteceğini öne sürer. Bkz., Toynbee 1978, 77 vd.; ancak Orta ve Ön Asya'daki ilk yerleşmelerin akarsular ağının çevresinde kurulduğu da inkar edilemez bir gerçektir. Bkz., Sezer 1979, 10 vd.; Esin 1979, 29.

4. Yollar

Araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu'nun yol sistemi, bölgenin jeomorfolojik yapısıyla yakından ilgilidir. Mevcut temel yapı, oluşum sırasındaki tektonik olaylar ve daha sonraki rüzgar veya akarsu erezyonlarına bağlı olarak şiddetli kıvrımlar, kuvvetli eğimlerden meydana gelmiştir³⁴.

Tarihin çeşitli dönemlerinde askeri yada ticari amaçla kullanılmış olan bu doğal yol sistemi, depresyonları izleyerek Doğu-Batı yönünde ve iki ana damar halinde varlığını sürdürmektedir³⁵. Güneydeki, Van-Muş-Elazığ-Malatya güzergahını takip eder³⁶. Kafkaslar ve kuzeybatı İran'la, Karadeniz ve İç Anadolu'nun irtibatını sağlayan ana yolda kuzeyde yer alır.

Tarihin tanıklığı ile, Geçit Ülkesi olarak vasıflandırılan Erzurum ve çevresinin bağlantı kurduğu yol güzergahları, genel olarak dört bölüm halinde sıralanabilir.

1. Erzurum'u Kafkaslara Bağlayan Yol
2. Erzurum İran Transit Yolu
3. Erzurum'u Karadeniz'e Bağlayan Yol
4. Erzurum'u İç Anadolu'ya Bağlayan Yol

Araştırma sahamızı ilgilendiren 1. ve 2. madde de geçen yollar üzerinde daha detaylı durmak gerekmektedir.

Erzurum'u Kafkaslara bağlayan yol, Doğu Anadolu'daki en eski nakliye yollarından biridir³⁷. Erzurum'un batısında kalan uzantısıyla birlikte "Karasu-Aras Tabî Yolu" olarak ta tanımlanmaktadır. Erzurum'dan itibaren, 2100 m. yükseklikteki Deveboynu Geçiti aşıldıktan sonra Pasinler ovası boyunca düz bir hat şeklinde uzayan bu yol³⁸ (Resim 3) Horasan'da İran Transit yoluyla birleşmektedir. Horasan'dan itibaren bir süre Aras nehrini takip ederek Karakurt mevkiinde kuzeye yönelir. Sarıkamış (2450 m) ve Kars (1750 m) üzerinden

³⁴ Erinc 1953, 43 vd.; Tarkan 1985, I.

³⁵ Erinc 1953, 45-46.; Doğanay 1983, 210.

³⁶ Erinc 1953, 47.; Gürsoy 1974, 28-29.; Belli 1977, 111 vd.

³⁷ Gürsoy 1974, 30.; Koşay-Turfan 1959, 351.

³⁸ Lehmann-Haupt, Devboynu aşıldıktan sonra Hasankale'ye kadar, düz bir hat üzerinde uzayan yeknesak bir yolla karşılaştığını kaydeder. Bkz., Armenien II/2, 731.

Gümrü'ye varan yol, Tiflis güzergahı ile, Orta Asya-Uzak Doğu bağlantılı transit ticaret yollarıyla birleşir³⁹.

Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelip Erzurum üzerinden İran'a ulaşan, Erzurum-İran Transit Yolu Horasan'da Kafkaslardan gelen yolla kesişmektedir (Resim 4). Bu mevkide güneye ayrılan kol, Tahir Gediği'ni aştıktan sonra Eleşkirt-Ağrı güzergahı ile Doğu Beyazıt-Gürbulak üzerinden İran'a varır⁴⁰.

Erzurum-İran transit yolu, Ağrı mevkiinde Van-Erciş-Patnos üzerinden gelen bir başka yol ile birleşir. Urartu krallarının kuzey ve kuzeybatıya yapmış oldukları seferlerde kullanmış oldukları bu yol⁴¹, Hakkari ve Van çevresini Erzurum'a bağlayan en kısa yoldur.

Buraya kadar ana hatları ile incelediğimiz, Karasu ve Aras'ın kaynak bölgeleri arasında yer alan Erzurum ve Çevresine, Urartu Krallarından Menua (M.Ö. 810-786) ve Argiştı I (M.Ö. 786-764), Geçit Ülkeleri (KUR_{KA-Sie}) adını verirler⁴². Bu tanım çalışma alanımızın jeopolitik ve tarihi önemini anlamlı bir şekilde ifade etmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir⁴³. Başkent Tuşpa'dan 300-400 km uzakta ekonomik ve askeri amaçla kurulan yönetim merkezleri arasındaki güvenliğin ve haberleşmenin sağlanması, ticaretin sürdürülmesi ve bunlardan da önemlisi vergilerin toplanabilmesi, hemen her şeyden önce düzenli yolların olmasına bağlıydı. Yapılan yollar üzerine can ve mal güvenliğinin sağlanabilmesi için karakol niteliğinde küçük kaleler ve konaklama merkezleri inşa ediliyordu⁴⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde günümüzde kullanılan karayollarının % 60'ının ilk güzergahı Urartu Kralları tarafından gerçekleştirilmiştir⁴⁵.

³⁹ Birmingham 1961, 193 ve hrt.; Burney-Lang 1971, (PHAAC), 6.; Koşay 1974, 68.; Erzen 1979, 8.; Tali yollar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Doğanay 1983, 215 vd.

⁴⁰ Koşay 1984, 10.

⁴¹ Tarhan, Urartu döneminde kullanılan yolları; Ordu ve Yaya Yolu (ticaret Yolu) olarak tasnif ederek ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Bkz.; Tarhan 1978, 84 vd.; Kuzeye açılan ana yollar için bkz.; Belli 1977, 115 vd.

⁴² Diauehi Krallığı üzerine yapılan seferlerden bahseden, bölgemizdeki Urartu yazıtları Pasinler ve Horasan çevresinde bulunmaktadır. Bu yazıtlar hakkındaki detaylı bilgiler ayrı bir başlık altında verilecektir.

⁴³ Belli 1977, 38 vdd.

⁴⁴ Burney-Lang 1971, 7 vdd.

⁴⁵ Lehman-Haupt Armeien II/2, 13 vd.; Belli 1977, 39-40.

Çalışma sahamız olan Horasan ve çevresindeki yol şebekesine Urartu Krallığı özellikle de Menua döneminde yapılmış ve kullanılmış yollardır. Urartu Krallığının kuzey ve kuzeybatıya açılan yolları çalışma sahamızı yakından ilgilendirmektedir. Aras vadisine⁴⁶ ilk seferler Urartu Kralı Menua tarafından düzenlenmiş, Erikuahi boyu itaat altına alınmış ve ülkenin Luhiuni kenti ele geçirilerek, Kars'ın güneydoğusunda, Başbulak mevkiinde Menuahinili adlı yönetim merkezi kurulmuştur⁴⁷.

Van'dan başlayıp, Erciş-Patnos⁴⁸-Tahir Geçidi⁴⁹-Horasan-Hasankale-Erzurum ve Erzincan'a⁵⁰ kadar ulaşan yol; Urartu Kralları tarafından büyük bir önem taşımaktadır. Çiviyazılı Urartu kaynaklarından anlaşıldığına göre, Erzurum-Erzincan Bölgesi Diauehi Krallığının merkezi durumundaydı ve özellikle altın, gümüş ve bakır madenleri yönünden zenginliklere sahipti. Ayrıca verimli tarım alanları ve çok sayıda hayvanın varlığı Urartu Krallığının ilgisini çekmekteydi. Urartu Kralı Menua'nın Diauehi Bölgesi'ne yaptığı seferlerden sonra, oğlu I. Argiştı bu toprakları tümüyle Urartu topraklarına katmıştır.

Bu yolun bir başka önemi de, Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış-Kars üzerinden Aras vadisine ve Kafkasötesi'ne ulaşan yollarla bağlantılı olmasıdır.

Urartu Krallarından I. Argiştı, 2. Saırduri ve 1. Rusa döneminde kuzey bölgelerine sürekli yapılan askeri seferler sırasında kullanılan yol güzergahları üzerine çok sayıda kale ve yerleşme merkezleri kurulmuştur. Askeri seferleri anlatan yazıtlarda yine bu yollar üzerindeki kalelerde ele geçirilmiştir. Örneğin; Menua'ya ait yazıtlar: Kasımoğlu, Eresin, Yeşilsu, Körzüt, Eleşkirt (Toprakkale), Erciş, Patnos, Yazılıtaş⁵¹, Hasankale, Delibaba⁵², Zivin⁵³, Muradiye ve Taşbulak'da ele geçirilmiştir⁵⁴.

⁴⁶ Çiviyazılı Urartu belgelerinde Aras Vadisi Erikuahi yada İrekua ülkesi olarak geçmektedir.

⁴⁷ Belli 1982, 139 vd.

⁴⁸ Patnos yakınlarında bulunan Aznavurtepe Urartu Kalesi ve tapınağı için bkz.; Balkan 1960, 133-158.

⁴⁹ Zimansky 1985, 24 vd.

⁵⁰ Erzincan (Altıntepe) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Özgüç 1966, Özgüç 1969.

⁵¹ Yazılıtaş'ın konumu ve içeriği için bkz.; König, Hchl, 23, 61-62.

⁵² Delibaba'nın konumu ve içeriği için bkz.; König, Hchl, 43, 9-72.

⁵³ Zivin'in konumu ve içeriği için bkz.; König, Hchl, 24, 63.

⁵⁴ Belli 1982, 184.

Urartu yol şebekesinin önemli bir kavşağı olan Horasan, Doğu-Batı, Kafkasya-Anadolu bağlantısının bir ilmeği olup, askeri ve ticari yolların önemli bir geçiş noktasıdır⁵⁵.

Ticari açıdan stratejik öneminde zaman zaman iniş çıkışlar görülen Horasan askeri açıdan önemini her zaman korumuştur. Çünkü bölgedeki tüm mücadelelerde –eski çağlardan beri– Horasan geçiş noktasıdır. Ayrıca çevresinde oldukça stratejik öneme sahip mevkiiler vardır. Bunlar Zivin (Horasan'ın hem kilidi, hem anahtarıdır.), Tahir Geçidi, Velibaba (Delibaba), Bardız, Yeniköy, Azap ve Köprüköy'dür. Bu stratejik önemi ve konumundan dolayıdır ki, Horasan ve çevresi Urartu Krallığı döneminden bu yana çeşitli güçlerin mücadele alanı olmuştur.

5. İklim ve Bitki Örtüsü

Horasan ilçesi ve çevresinde yani Aras havzasında tipik Doğu Anadolu iklimi (Karasal iklim) hüküm sürmektedir⁵⁶. Çevrenin kuzey ve güney yönleri sıradağlarla kaplı olduğundan ve deniz kıyısından uzak olması sonucu ve Karadeniz'den ve Hazar Denizi'nden gelen yağmur bulutlarının da Sarıkamış ormanlarınca çekilmesiyle yağmurlar ekseriye ilkbahar ve sonbaharda yağmaktadır. Deniz tesirlerinin zayıf olmasına rağmen yağışların ortalaması Horasan'da 497 m/m'yi, Sarıkamış'ta ise 544 m/m'yi bulmaktadır⁵⁷. Yazlar nisbeten kısa olmasına rağmen, güneş altında toprağın çok kuvvetli ısınması bu bölgede kısa ömürlü bitkilerin (ot-çayır-hububat) yetişmesini ve çabuk büyümesini sağlamaktadır.

İlçe Aras vadisi boyunca söğüt ve kavak ağaçları ile kaplıdır. Muratbağı ve Aşağıçamlıkale köylerinde ladin cinsi orman topluluklarına da rastlanmaktadır. Yüksek kesimlerde, dağ-çayır otları bulunmaktadır⁵⁸.

⁵⁵ Konukçu 1992, 211.

⁵⁶ Saraçoğlu 1962, 5.

⁵⁷ Özer 1984, 11.

⁵⁸ Saraçoğlu 1962, 6.

1. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI

Tarih öncesi Uygarlıklar; Taş Devri (Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik), Bakır Devri (Kalkolitik), Tunç Devri ve Demir Devri olarak dört bölümde incelenir¹.

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresi Tarih Öncesi ve Tarihi Çağlar ile ilgili çalışmaların yeterince yapılmadığı alanlar olsa da, son dönemlerde Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Yrd.Doç.Dr. Alpaslan Ceylan'ın başkanlığında bir ekiple yürütülen ve Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi dediğimiz proje çerçevesinde Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır illerinden Tarih Öncesi ve Tarih Çağları araştırılmaya ve bölgedeki eksiklikler giderilmeye çalışılmaktadır.

Bölgede Tarih Öncesi kültürlerden Paleolitik ve Kalkolitik ve daha sonra Tarihi Çağlarda yaşanan kültürlerde yoğun bir iskanla karşılaşılmasına rağmen, Mezolitik ve Neolitik kültür evreleriyle ilgili somut hiçbir veriye rastlanılmamıştır.

1.1.Paleolitik Çağ

Tarih öncesi çağlar içerisinde yer alan Paleolitik Çağ insanlık tarihinin en eski ve en uzun zaman dilimini kapsar. Yaklaşık 30.000 veya 20.000 yıl sürdüğü sanılmaktadır². Bu çağ insanı jeolojik devirlerden dördüncü zamanın ilk kısmında çok soğuk iklim koşullarında yaşamıştır³.

Genel olarak Alt, Orta ve Üst Paleolitik olarak üçe ayrılan bu çağ uygarlıkları, iklim koşullarının etkisiyle farklı coğrafi bölgelere göre değişmiş ve yerel özellikler kazanarak uzun gelişimini tamamlayabilmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucu Anadolu'da Paleolitik çağa ait çok zengin buluntu yerlerinin olduğu saptanmıştır. Alt Paleolitik buluntuları çoğunlukla açık

¹ Akurgal 1995, 21.

² Leakey 1988, 15.; Kansa 1986, 222.

³ Çiğdem 1996, 15.; İplikçioğlu 1990, 16-17.; Kinal 1991, 10 vd.

istasyonlarda, yumru tarlalarda, Orta ve Üst Paleolitik buluntuları ise kum ocakları, sekiler ve mağara dolgularında bulunmuştur⁴.

Anadolu'nun Paleolitik (Yontma Taş) Çağı hakkındaki araştırmalar XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazanmıştır. Yapılan çalışmalarla Anadolu'nun Paleolitik haritası çizilmiştir. Anadolu Paleolitik Çağı Güneydoğu, Güney⁵, kısmen Orta ve Doğu Anadolu⁶, az miktarda Orta Karadeniz⁷ bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

Bu çağda insanlar mesken olarak doğal kaya mağaralarını, kaya altı sığınaklarını ve çok ilkel barınakları kullanmışlardır. İlk insan topluluklarının yaşam düzenleri, avlanma ve yenilebilir bitkilerin derlenmesine dayanıyordu. Bu bakımdan insanlar daha iyi, bereketli sahalar buldukları zaman göç edebiliyor, yer değiştirebiliyorlardı⁸.

Bu çağda insanların geçim kaynağı toplayıcılık ve avcılıktır⁹. Yaşam biçimlerinin henüz besin üretimi aşamasına erişmediğine bakılarak, bu kültür evresine Toplayıcılık ve Avcılık dönemi adı da verilmektedir¹⁰.

Bu çağda insanın medeniyet yolundaki ilk becerisi ateşin keşfedilmesidir¹¹. Bu çağ insanının bıraktığı maddi kültür belgeleri, genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılarıdır.

Bu çağa ait çeşitli teknik ve tipteki taş aletlerden daha önemli kalıntıları, Anadolu'nun güney ve doğusunda tespit edilmiş olan mağara ve kaya resimleri teşkil eder. Prehistorik insanın kültür seviyesini, duygu ve düşüncelerini; o dönemin flora ve faunasını yazılı belgeler kadar olmasa bile, yeterli ölçüde

⁴ Şenel 1991, 11.

⁵ Kökten 1958, 10-16.; Kökten 1960, 45-52.; Kökten 1961, 40-44.; Şenyürek-Bostancı 1958a, 146 vd.; Şenyürek-Bostancı 1958b, 171-190.; Şenyürek 1961, 149-161.; Bostancı 1962, 223-250.; Çambel 1971, 25-40.; Bostancı 1968, 41-137.; Bostancı 1962, 252-278.

⁶ Kansu 1952, 381-390.; Koşay 1984, 381-390.; Kökten 1975, 95-104.; Kökten 1952, 195-209.; Kökten 1972, 3-5.; Kökten 1974, 1-5.; Kökten 1976, 1-18.; Kökten 1944, 659-680.; Kökten 1945, 227-233.

⁷ Gündüzalp 1986, 49-54.; Kökten 1947, 227-233.

⁸ Dinçol 1982, 12.

⁹ Geniş bilgi için bkz.; Şenel 1982, 45.; Childe 1956, 41.; Çiğdem 1996, 17.

¹⁰ Çiğdem 2000, 197-210.; Esin 1991, 11 vd.

¹¹ Akurgal 1995, 21.; Sevin 1999, 15.; Çiğdem 1996, 16 vd.

ortaya koyan bu sanat eserlerine Kars, Van-Hakkari ve Adıyaman ve Malatya civarındaki çeşitli açık ve kapalı alan yerleşmelerinde rastlanmıştır¹².

Erzurum ve çevresinin Prehistoryası ile ilgili çalışmaların hemen hepsi İ.K. Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir¹³. İlk buluntuyu ise Kemal Alot tespit etmiştir. Bazalttan yapılmış olan bu yonga alet, 103 mm. Uzunlukta, 57 mm. Genişlikte ve 22 mm. kalınlıktadır¹⁴.

Araştırma sahamıza oldukça yakın bir bölge alan Kars'ın Kağızman ilçesine bağlı Camuşlu köyünde, Kurbanaga mağarası ve iki ana bölümden oluşan Yazılıkaya'da yüzlerce stilize insan ve hayvan tasviri yer alır¹⁵. Kazıma tekniği ile yapılan bu resimler, K.Kökten tarafından Paleolitik çağın orta ve son dönemlerine tarihlenmiştir. Ayrıca yine araştırma sahamıza fazla uzak bir yer olmayan Dumlucivarı civarındaki volkanik taş yataklarının açık iş yeri olarak kullanıldığı kanıtlanmıştır¹⁶. Yine Erzurum-Hasankale arasında tespit edilen ve Şelleen ve Orinyasiyen tekniklerde yapılmış olan buluntular, Erzurum ve çevresinin alt Paleolitikten itibaren iskan gördüğünü ortaya koymaktadır¹⁷.

Bu yönde bir yerleşme ve buluntuya rastlamamamıza rağmen; Horasan ve çevresinin de tüm yukarıda saydığımız noktalar ışığında ve bu yörede o dönem insanının ihtiyaç duyduğu aletlerin malzemesini teşkil eden obsidyen ve bazalt gibi taşların yer yer bol miktarda mevcut oluşundan¹⁸ hareketle Paleolitik çağdan beri iskan gördüğü söylenebilir. Bölgede yapılacak detaylı çalışmalarla bu çevredeki Tarih öncesi çağlarla ilgili eksikliklerin giderilebileceği kanaatindeyiz.

1.2.Mezolitik Çağ

Paleolitik çağdan sonra insanoğlu Mezolitik yani Orta Taş Çağı yada Ara Taş Çağı adı verilen dönemi yaşamıştır.

¹² Pehlivan 1984, 30.

¹³ Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'yu kapsayan bu araştırmalar için bkz.; Kökten 1943, 601.; Kökten 1944, 659 vdd.; Kökten 1947, 431 vd.; Kökten 1948, 194 vdd.; Kökten 1975, 95 vd.; Koşay 1984, 32-34.

¹⁴ Kökten 1953, 196.; Şenyürek 1944, 351-352.; Goetze 1957, 15.; Harmankaya-Tanırdı 1996.; Pehlivan 1984, 31 vd.

¹⁵ Kökten 1975, 95 vdd.; Karpuz 1977, 112.

¹⁶ Koşay 1984, 12.; Pehlivan 1984, 32.

¹⁷ Koşay 1984, 42.; Kökten 1943, 604 vd.

¹⁸ Paleolitik çağda Anadolu'da işletilen obsidyen yataklarının konumu hakkında bkz.; Kökten 1947, 225 vd.; Burney-Lang (PHAAC) 9,16.; Childe, Mezopotamya'ya obsidyen ve bazı değerli taşların Doğu Anadolu'dan götürüldüğünü öne sürer, bkz.; Doğunun Prehistoryası, 112.

Günümüzden 11-12 bin yıl kadar önce yeni iklim koşullarının belirmeye başlaması ile bitki ve hayvan türleri de değişmeye başlamıştı. İnsanoğlu da ekolojik ortamdaki bu değişikliklere ayak uyduruyordu. Bu gelişmeler Epipaleolitik te denen, Paleolitik çağdan Neolitik çağa gidişi hazırlayan, yani geçiş sürecini oluşturan Mezolitik çağı başlatıyordu¹⁹.

Bu devir genel olarak mikrolit denilen küçük taş aletlerle karakterize edilmektedir²⁰. Bunun yanında kemik alet kullanımında artış da görülmektedir²¹. Bu devirde insanların yaşayış tarzı eski taş devrine nazaran pek az değişmiştir. Yine mağaralarda yaşıyorlar ve bütün gün yiyecek topluyorlar, avlarını taşlarla kovalıyorlardı²².

Taş alet endüstrisi Paleolitik çağın özelliklerini sürdürmekle beraber daha çeşitli ve daha kullanışlı şekiller gösterir²³.

Bu devirde köpek evcilleştirilmiştir²⁴.

Anadolu'daki bu çağ yerleşmelerinin çoğu, Torosların güneyi, Marmara Bölgesi ile Batı Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kökten, Kars'ta bulunan bir mikrolit aletten bahsetmektedir. Bu noktadan yola çıkarak Kars'ta Mezolitik çağın yaşandığını söyleyebiliriz²⁵.

Paleolitik çağın yaşandığı kanıtlanan Erzurum çevresinin Mezolitik çağı yaşamadan diğer Tarih öncesi çağları yaşamış olması kanaatimizce uygun değildir. Çalışmalarımız sırasında Horasan ve çevresinde bu çağa ait bir bulguya rastlayamadık. Ancak yapılacak detaylı araştırmalarla Horasan ve çevresinin bu çağı ile alakalı eksiklikler giderilebilecektir.

1.3. Neolitik Çağ

Anadolu insanı, Paleolitik ve Mezolitik Çağı'ndan sonra, dünya kültür tarihinde büyük yer tutan Neolitik Çağ'a ulaşmıştır. Zamanımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan Neolitik Çağ'da ilk uygarlıklar kurulmuş,

¹⁹ Sevin 1999, 21 vd.

²⁰ Sevin 1999, 22.; Akurgal 1998, 3.; Kinal 1991, 11.; Dinçol 1982, 12.

²¹ Sevin 1999, 22 vd.

²² Kinal 1991, 12.

²³ Akurgal 1995, 21.; Sevin 1999, 21.; Kansu 1971, 217 vd.

²⁴ Kinal 1991, 13.; Akurgal 1995, 21.

²⁵ Kökten 1953, 198 vd.

ekonomik ve sosyal alanda insan yaşamını kökten değişikliklere uğratacak yenilikler ortaya çıkmıştır²⁶.

Çağlar boyunca asalak bir ekonomiye sahip olan insan Neolitik çağa beraber üretici ekonomiye ulaşmıştır²⁷. Yabani tahıl türlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle başlayan ve giderek gelişen tarıma paralel olarak bazı hayvanların evcilleştirilmeye başlanması sonucunda insanlar, besinlerini ürettikleri topraklara bağlanmaya mecbur kalmışlar ve böylece göçebelik devri sona ermiştir. Tarım toprakları daha çok ovalarda bulunduğu için, mağara veya kaya sığınaklarında yaşayıp, uzak tarlalarda çalışmanın zorluğu hemen anlaşılmış, bu ihtiyaç konut yapımı gereğini ortaya çıkarmıştır²⁸.

Neolitik devrin en önemli buluşları arasında, tarımın keşfi yanında domuz, öküz, koyun ve keçi gibi hayvanların ehlileştirilmesi gelmektedir²⁹.

Bu çağdaki başka bir önemli buluşta keramik yapımıdır. Gayet kaba bir hamurdan elle yapılmış olan Neolitik devir keramikleri acemi pişirme tekniği yüzünden çok defa dışı siyah, içi kırmızı kalmakta idi. İnsan yaşamını kolaylaştıran malzemelerin bulunması sonucunda ticaret doğmuş, insanlar gıda birikimine başlamışlardır³⁰.

Neolitik çağın Anadolu'da hemen her yerde yaşandığını kanıtlayan yerleşme yerleri bulunmuştur. Kısaca Neolitik Çağ, insanlık tarihinde toplumsal hayatın başladığı ilk çağ'dır³¹.

Gerek araştırma alanımız olan Horasan ve çevresinde, gerekse Erzurum civarında bu döneme ait herhangi bir yerleşme ve buluntuya rastlayamadık. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu dönem ve Mezolitik çağ kültürleri bölgede yapılması gerekli detaylı çalışmalarla aydınlığa kavuşturulacaktır.

1.4.Kalkolitik Çağ

Taş devri kültürlerinin son safhası olan Neolitik Devrin sonlarına doğru insanlar Anadolu'da madeni de keşfetmişlerdir. Madenin yanında, eski devrin

²⁶ Çiğdem 1996, 26.; Sevin 1999, 24 vd.; Childe 1959, 59 vd.

²⁷ Dinçol 1982, 12.; Kinal 1991, 14.; Çiğdem 1996, 27-74.

²⁸ Esin 1979, 14.; Kinal 1991, 12 vd.; Sevin 1999, 24.

²⁹ Kinal 1991, 13 vd.; Sevin 1999, 25.; Akurgal 1995, 22.; Çiğdem 1996, 16 vd.

³⁰ Alkım 1968, 47 vdd.; Childe 1971, 37 vd.; Childe 1974, 75 vdd.; Akurgal 1995, 21 vdd.; Mellaart 1988, 71.; Cloyd 1956, 53.

³¹ Dinçol 1982, 12.; Kinal 1991, 18.

cilalanmış taş baltalar, obsidyen aletleri bu çağa gelindiğinde de kullanılmaya devam ediyordu³².

"İlk Üretim Safhası"³³ olarak da tanımlanan Kalkolitik yani Bakır Taş Çağı, Taş Çağı ile Tunç Çağı arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Kazılardan anlaşıldığına göre bu çağ uzun süre devam etmiştir³⁴.

Bu çağda uygarlık ve yaşam biçiminde fazla bir değişiklik olmamış ise de tarım ilerlemiş, araç gereçler daha da gelişmiştir. Çömlekler henüz çömlekçi çarkı bilinmediğinden elde yapılmaya devam etmiştir. Bu dönem Anadolu keramiği, Mezopotamya çağdaş kültürlerinin etkisinde kalmasına rağmen hiçbir zaman onların taklidi olmamıştır³⁵.

Bu çağda madenin kullanılmasıyla insanlık için yeni imkanlar ve gelişmeler ortaya çıkmıştır. Herkesin ilgisini çeken bakırı elde etmek için karşılığında dokuma ve keramik gibi mamul eşyalar yanında başka değerli maddelerle değiştirme isteği ticareti doğurmuş, bu da karşılıklı haberleşmeyi ortaya çıkarmıştır³⁶.

Kerpiç yapı malzemesi olarak varlığını sürdürmekte bunun yanı sıra yapılarda taş temellerde görülmeye başlanmıştır.

Bu devrin en önemli özelliği, içine tavandan girilen alt katları ambar görevi gören iki katlı evlerin yapılmasıdır.

Anadolu'da bazı yerlerde Megaron planlı evler yapılırken bazı yerleşim alanları eskiye göre daha büyütülmüş ve bunların etrafı surlarla çevrilmiştir. Böylece M.Ö. 4. binin sonlarına doğru kentler oluşmaya başlamıştır³⁷.

Anadolu'nun Kalkolitik Çağı genellikle M.Ö. 5500-M.Ö. 3000 yılları arasına yerleştirilmektedir. Anadolu'nun büyük bir bölümünde yaşanan Kalkolitik Çağ Kültürleri³⁸, muhtemelen değişik coğrafi koşullar, kültür geleneği ve etnik

³² Kalkolitik Çağın genel özellikleri için bkz., Kinal 1991, 18-19.; Llooyd 1967, 20 vd.; Alkım 1968, 69.; Schachermeyer 1955, 55.

³³ Kalkolitik, bakır (Chalkos) ve taş (Lithos) çağı anlamındadır. Ancak zamanla, "İleri Üretimcilik Çağı" bkz., Alkım 1968, 69.; veya "İlk Üretim Safhası" gibi tanımlarla ifade edilmiştir. Bkz., Esin 1979, 5 vd.

³⁴ Kinal 1991, 18-19.; Sevin 1999, 64.; Akurgal 1995, 24 vd.

³⁵ Umar 1999, 8.

³⁶ Naumann 1985, 495.; Akurgal 1995, 25.

³⁷ Çiğdem 1996, 74.

³⁸ Burney 1977, 118-120.; Alkım 1968, 69 vdd.; Goetze 1957, 36 vdd.; Arouda 1971, 12 vdd.; Mellaart 1971, 363-406.; Mellink 1971, 105-125.

yapılarından kaynaklanan nedenlere bağlı olarak bölgesel farklılıklar gösterirler³⁹.

Doğu Anadolu ve Erzurum yöresinin Kalkolitik Çağı halen çözüm bekleyen sorunlarla doludur.

Tilkitepe⁴⁰, Karaz⁴¹, Pulur⁴², Güzelova⁴³ ve Sos Höyük⁴⁴ kazıları, özellikle Son Kalkolitikten itibaren Doğu Anadolu'nun ve Erzurum yöresinin iskan gördüğünü ortaya koymuştur.

Anadolu Kalkolitiğinde Erzurum ve çevresinin özel bir yeri bulunmaktadır. Bunun nedeni, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250-2000/1750) devam eden, daha çok keramiği vasıtasıyla tanımlanan bir kültürün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmasıdır. Söz konusu keramik, tek renkli (monokrom) ve yiv-oluk (insize) tekniği ile yapılmış olup Trans-Kafkasya'dan Filistin'e ve Malatya-Elazığ bölgesinden kuzeybatı İran'a kadar etkisini göstermiştir⁴⁵.

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresinin Kalkolitik Çağı eksikliklerle doludur. Ancak bölgede yapılacak detaylı çalışmalarla bu eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır.

1.4.1. Karaz Kültürü

Bölgesel farklılıklar gösterdiğini ifade ettiğimiz Anadolu Kalkolitiğinde Erzurum ve çevresinin özel bir yeri vardır. Bunun nedeni, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca devam eden, daha çok keramiği vasıtasıyla tanımlayabildiğimiz bir kültürün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmuş olmasıdır. Söz konusu kültür Trans-Kafkasya'dan Filistin'e ve Malatya-Elazığ bölgesinden kuzeybatı İran'a kadar etkisini göstermiştir⁴⁶.

³⁹ Pehlivan 1984, 32.

⁴⁰ Reilly 1940, 145-178.; Lacke 1940, 179-191.

⁴¹ Koşay-Turfan 1959, 353 vd.; Koşay 1943.; Yakar 1985, 302.

⁴² Koşay-Vary 1964, 19-24 vd.; Pulur'da Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağına ait tabakalarda yanık hububata, orak ve öğütme taşlarına rastlanıldığı belirtilmektedir. Bkz., Koşay 1964.; Koşay 1967.; Yakar 1985, 302.

⁴³ Koşay 1964.; Koşay-Vary 1967.; Yakar 1985, 302.

⁴⁴ Sos kazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Sagona-C.Sagona-Özkorucuklu 1995, 193-218.; Sagona-Erkmen-C.Sagona-Thomas 1996, 27-52.; Sagona-Erkmen-C.Sagona-Howells 1997, 181-226.; Sagona-Erkmen-C.Sagona Mc Niven-Howells 1998, 31-64.; Sagona 1998, 13-25.

⁴⁵ Pehlivan 1984, 34.

⁴⁶ Bu kültür üzerine yapılan araştırmalar için bkz., G.E. Wright, 1937, 72 vd.; İsrail literatüründe "Beth Yerah" olarak da yer almaktadır. Amiran 1952, 82 vd.; Maisler-Stekelis-Avi-Yonah (1952), 165 vdd.

Karaz keramiği daha önce de ifade ettiğimiz gibi, tek renkli (monokrom) ve yiv oluk (insize) tekniğiyle dekore edilmiş olup el yapımıdır. Bu çanak-çömlek Doğu Anadolu'ya M.Ö. 3. binde göç eden Hurrilerin bir kültür ürünüdür⁴⁷.

Bu kültürün terminolojisi ve kökeni hakkında bir çok görüşler mevcuttur. Sovyet bilim adamlarından Dzhaparidze ve Chubinishvili, "Kura-Aras Kültürü"⁴⁸ terimini kullanırlar. Piatrovskii ve Krupnov ise "Trans-Kafkasyanın Eneolitik Kültürü"⁴⁹ olarak adlandırmayı önerirler. Ancak bu terimler kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini ifade etmekten uzaktırlar.

Bu kültür ve keramiği için kullanılan bir başka terim "Trans-Kafkasya Bakır Çağı"⁵⁰ veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği⁵¹ şeklindedir.

Ayrıca "Yanık kültürü"⁵² "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı"⁵³ ve "Eski Trans-Kafkasya Kültürü"⁵⁴ tanımları da bilim adamlarınca kullanılmıştır. Ancak tüm bu terimlerinde incelediğimiz bu kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. İleride tetkik edeceğimiz "Köken-Etnik Köken Problemi" konusunda da belirteceğimiz gibi Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşımaktadır⁵⁵.

Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük⁵⁶, daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünik rehber merkez durumundadır. Bu bakımdan, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz'la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, "Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik" yada "Karaz

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Burney-Lang 1971, 53 vd.; Erzen 1992, 14-15.

⁴⁸ Dzhaparidze 1964, 4-9.

⁴⁹ Piotrovskii 1962, 7.; Krupnov 1964, 31-42.; ay.krş., Lang 1970, 70.

⁵⁰ Amiran 1952, 96 vdd.; yazr kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağına da başladığını ifade eder.; Bittel 1945, 94-104.; Lloyd 1956, 49-66.; Lloyd daha sonra yayınlanan bir başka eserinde, "Doğu Anadolu'nun Koyu Renkli Keramiği" ve "Erken Tunç Çağı Kültürü", tabirlerine yer verir., bkz., Lloyd 1967, 41 vd.

⁵¹ Lang 1970, 70.; Burney-Lang 1971, 45.

⁵² Dyson 1968, 14-16.

⁵³ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958, 9-10.

⁵⁴ Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1977, 118 vd.; Lang 1970, 71.; krş., Koşay 1984, 44'te "İngiliz bilgini Burney 1971, 43'te, bu homojen kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Cultur): Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu tabirini kullanırsa da, sonradan bu terimin uzun olduğunu söyleyerek yalnız "Early Trans-Caucasian Culture" – Eski Transkafkasya Kültürü" ile yetinir.

⁵⁵ Pehlivan 1984, 38.

Kültürü" tabirleri kullanılarak gelmiştir⁵⁷. Bizde mevcut verilere dayanarak çalışmamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği ismini vermeyi uygun bulmaktayız.

Karaz kültürünün-terminolojisi gibi- köken problemi de öteden beri bilim adamlarını meşgul etmiştir. Örneğin Schaffer, Suriye-Filistin'de Eski Tunç Çağı III boyunca görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldığını belirtirken⁵⁸, Hood, orjin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder⁵⁹. Childe; anavatanın Gürcistan'da aranması gerektiğine işaret ederken⁶⁰, Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini, Asyanik göçlere istilalara bağlamaktadır⁶¹. Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann ve Braidwood'lar, bu homojen kültürün çıkışını, Kuzey Suriye, Amuk (H)'a kadar yayılışını savaşlar sonunda meydana gelen göçlerle izah eder⁶².

Mellaart, Eski Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün, en azından büyük bir Doğu Anadolu Ailesinin üyelerinden biri olduğunu⁶³, Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur'da dahil olmak üzere 500 millik coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade eder⁶⁴. Mellink'de bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu⁶⁵, zamanla güneye doğru taşındığını öne sürer⁶⁶.

Bu kültürün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte⁶⁷ ve şu ana kadar sunduğumuz mevcut görüşlere

⁵⁶ Karaz'daki çalışmalar, 22-29 Temmuz 1942 sondajı ile başlamış, kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Bkz., Koşay-Turfan 1959, 349-413.

⁵⁷ Ayrıntılı bibliyografya için bkz.; Arsebük 1974, 11 vdd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.

⁵⁸ Schaffer 1948, 34, dipnot, 1, 544.

⁵⁹ Hood 1951, 117 vd.; 140.

⁶⁰ Childe 1952, 219.

⁶¹ Hanfmann 1951, 360.

⁶² Orthmann 1963, 83 vd.

⁶³ Mellaart 1958, 9 vd.

⁶⁴ Mellaart 1971, 401.

⁶⁵ Mellink 1961, 197.; krş., Amiran 1952, 96 vd., Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu'nun "Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına" yerleştirmektedir.

⁶⁶ Mellink 1971, 171.; krş., Hood 1951, 117.; Bittel 1945, 94 vd.

⁶⁷ Bk. Koşay 1943, 167 vd.; Koşay-Vary 1967, 15.; Koşay-Vary 1964, 25 vd.; Koşay 1984, 43-44.; ayr.bkz., Kökten 1945, 482 ayn.yz. Kökten 1947, 465 vd.; krş., Esin 1969, 25.; Arsebük 1979, 82.

de bir yön vermektedir. Bu kültürün “Anavatanı” olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran’ı kabul etmek mümkün olmayan görüşlerdir⁶⁸.

Karaz kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip, coğrafi yapısı icabı çağdaşı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve çevresindeki ovalar, söz konusu kültürün Anavatanını teşkil etmiş olmalıdır.

Karaz kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar, artık kesinlik kazanmıştır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ihtimal dışı bırakmamaktadır⁶⁹.

Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu’nun büyük bir bölümüne hakim ve tek unsur olarak⁷⁰ tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı. Eski Tunç Çağı II sonlarına doğru, muhtemelen hayat tarzlarının gereği (Konar-Göçerlik) ve Doğu Anadolu’daki otlakların mevcut hayvan potansiyeliyle besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amuk Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılmışlardır⁷¹. Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kuvvetle muhtemeldir⁷².

Horasan ve çevresinde yaptığımız araştırmalarda Karaz kültürünün bölgedeki varlığı konusunda somut bulgulara ulaşamadık. Ancak bu durum çok geniş bir coğrafi alana yayılmış bulunan kültürün, bu çevrede yayılmamış olmasından değil araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Zira çalışma sahamız olan Horasan ve çevresi, kültürün Anavatanı olan Erzurum ve çevresine sadece 81 km. uzaklıkta olup, ayrıca çok önemli yolların kavşağı durumunda ve Aras havzası içerisinde yer almaktadır. İleride yapılacak kapsamlı çalışmalarla – özellikle Hopik Höyük – bölgenin Karaz kültürü içerisinde yer aldığının somut bulgularla kanıtlanacağı kanaatindeyiz.

⁶⁸ Toplu bilgi için bkz., Burney-Lang 1971, 45 vd., 49 vdd., Erzen 1992, 25.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Burney-Lang 1971, 45 vd., Erzen 1992, 15-16.

⁷⁰ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subartlar ya da Subartu ülkesiyle uzak-yakın ilişkileri hakkında bkz., Goetze 1936, 38 vd.; Gelb 1944, 5 vd.; Goetze 1946, 165-168.; Speiser 1948, 1-13.; Tosun 1956, 3 vd.

⁷¹ Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar ulaştırdığı hakkında bkz., Amiran 1952, 96 vd.; Göç yolu için krş., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Mellaart 1958, 9 vd.; Mellink 1971, 171.; Orthmann 1963, 83-84.; Koşay 1959, 354.; Koşay 1984, 57.

1.5.Tunç Çağı

Anadolu'da Kalkolitik devir kültürünü Eski Tunç Çağı takip eder⁷³.

Anadoluda Tunç Çağı,  safhada gerçekleşmiştir:

Yeni Tunç Çağı: M.Ö. 1200-1500

Orta Tunç Çağı: M.Ö. 2000-1500

Eski Tunç Çağı: M.Ö. 3000-2000

Bu devirlere verilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere Eski Tunç Çağı tarih öncesi çağların son basamağını oluşturur. Anadolu'da bu çağın belli başlı özellikleri şunlardır.

- a. Bakır, bronz, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi muhtelif madenlerin bol miktarda kullanılması.
- b. Etrafları kale duvarlarıyla tahkim edilmiş küçük şehir devletlerinin kurulması⁷⁴.
- c. Çanak çömlekler hâlâ elle yapılmaktaydı ve genellikle boyasızdı. Boyalı kaplar daha çok kırmızı ve açık zemin üzerine koyu renklerle ssldr⁷⁵.

Eski Tunç ağında, Erzurum ve çevresinde, hayvancılık, tarım ve madencilik bütün safhaları ile göze çarpar. Hayvan yetiştirmek için ideal ortamı bulunan Karaz'da kemikten yapılmış aletler, koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğinin bu çağda devam ettirildiğini gstermektedir⁷⁶.

Karaz'da obsidyen ve çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının en önemli kanıtıdır⁷⁷. Ayrıca Karaz'da maden eserler arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler bulunmuştur. Bu eserlerin benzerlerine Pulur ve Güzelova'da da

⁷² Asur Koloni ağı ve Merkezi Anadolu'da kurulan Karum'lar hakkında toplu bilgi için bkz., Baydur 1970, 37 vdd.

⁷³ Kınal 1974, 404 vd.; Akurgal 1995, 26.; Akurgal, Anadolu Tunç ağını M.Ö. 3000-1200 yılları arasında üç safhaya yerleştirmektedir. Erken Tunç ağı M.Ö. 3000-2500, Orta Tunç ağı M.Ö. 2500-2000, Genç Tunç ağı ise M.Ö. 2000-1200 tarihleri arasına yerleştirilmiştir.

⁷⁴ Naumann 1985, 469 vd.; Umar 1999, 13.

⁷⁵ Kınal 1974, 405.; Sevin 1999, 94.; Temizer 1980, 21.

⁷⁶ Koşay 1959, 409-413.; iğdem 1996, 111 vd.

⁷⁷ Kınal 1974, 405.; Dinçol 1982, 15 vd.

rastlanmıştır⁷⁸. Bütün bu örnekler bölge halkının gelişmiş düzeyde olmasa da gereksinimleri oranında metal alet ürettiklerini ve kullandıklarını göstermektedir⁷⁹.

Erzurum ve çevresinde yapılan kazılar ve yöreyle ilgili yazılı kaynaklar, bölgenin M.Ö. IV. bin yıllardan itibaren devamlı yerleşmeler gördüğünü göstermektedir. Kökten'in tarih öncesi araştırmalarından anlaşılacağı üzere söz konusu yerleşmelerin alt sınırı Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır.

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresinin bu çağda yerleşme gördüğü son derece açıktır. Zira bölgede yaptığımız yüzey araştırmalarında; özellikle Hopik Höyük, Hasanbey Kalesi civarı, Yazılıtaş Köyü, Yaylacık Köyü ve çevresi ve Aras nehri boyunca çeşitli yerlerde topladığımız keramik buluntular Tunç Çağı ve dönemlerine ait buluntulardır. Bu noktada öncelikle Hopik Höyük'te detaylı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

⁷⁸ Koşay 1959, 377-382.; Yakar 1985, 302.; Koşay-Vary 1964, 19.; Koşay-Vary 1967, 1 vdd.; Yakar 1985, 305.

⁷⁹ Esin 1969, 39, 135.; Çiğdem 1996, 145.

2. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNİN TARİHİ ÇAĞLARI

Tarihi devirler yazı ile başlamış ve Anadolu II. bin yıl başlarında yazıyla tanışmıştır. İlk yazılı vesikalar Kayseri yakınlarındaki Kültepe’de bulunmuştur¹. Bu yazılı vesikalar M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında, Orta Anadolu’ya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait tabletlerdir.

Önasya’nın diğer kesimlerine, bilhassa merkezi Anadolu’ya göre Doğu Anadolu’nun tarihi çağları oldukça geç başlamıştır. Jeopolitik önemine, köklü bir kültürün orjin bölgesini oluşturmaya ve Asur Koloni Çağındaki kervan yollarının yakınında bulunmasına rağmen Erzurum Çevresinin durumunu, Doğu Anadolu’dan soyutlamak mümkün değildir.

Erzurum ve çevresindeki en erken “yerel yazıtlar” M.Ö. 8. yüzyıla yani Urartu krallarından Menua ve Argiştı I’e aittir². Ancak bir bölgenin Tarihi Çağlarını aydınlatmak için sadece yerel dildeki kayıtların varlığı yetmemektedir. Bu noktadan hareketle konuyu ele aldığımızda, Hattuşa (Boğazköy)’da ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerin, bölge tarihini aydınlatan en eski kayıtlar olduğu anlaşılmaktadır.

Adı geçen çiviyazılı belgelerden M.Ö. XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hitit tahtına geçen Tuthalya III (M.Ö. 1410-1390) Suppiluliuma I (M.Ö. 1385-1345) ve Mursili II (M.Ö. 1344-1306)’nin Yukarı memlekete komşu olan Hayaşa Krallığı ile zaman zaman savaş ortamına girdikleri anlaşılmaktadır. Bu münasebetle Boğazköy arşivindeki yazılı belgelerle, Erzurum ve çevresinin de üzerinde yer aldığı kuzey-doğu Anadolu’nun tarihi çağları başlamış olmaktadır³.

2.1. HAYAŞA KRALLIĞI ZAMANINDA HORASAN VE ÇEVRESİ

İç Anadolu’da Hitit Devletinin hüküm sürdüğü dönemde, Doğu Anadolu ve Karadeniz’de yeni oluşan bazı siyasi birlikler görülmektedir. Anadolu’nun

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Özgüç 1948.; Baydur 1970, 37 vdd.

² Yazıtların konumu ve içeriği hakkında bkz., König 1955-1957, no: 23, 24, 43, 89.; Lehmann-Haupt 1926, 732-733.; Melikişvili 1960, no: 36,37, 68, 69, 130.; Tseretheli 1939, no: 10-11, 18.; krş., Adontz 1946, 157 vdd.; Orthmann 1968/69, 77-78.

³ Ceylan 1994, 78 vdd.; Pehlivan 1984, 53.

kuzeydoğusunda, M.Ö. III. bin yılın sonlarına doğru Hurrilerin göçlerinin ardından, önce Hayaşa⁴ (M.Ö. XV. yüzyıl sonu) ve daha sonrada Daya(e)ni/Diau(e)hi⁵ (M.Ö. XII. yüzyıl başları) adı verilen siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştır.

M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'nun kuzeydoğusunda tarih sahnesine çıkan Hayaşa-Azzi Krallığı, Hititlerin "Doğu-Kuzey Politikası" sonucu zaman zaman pasif durumda kalmış olmasına rağmen, iç barışın bozulduğu, taht mücadelelerinin baş gösterdiği dönemlerde batı komşuları Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarına yağma ve işgal hareketlerinde bulunmuşlardır.

Hayaşa Krallığı ile ilgili bilgilerimiz Boğazköy arşivine dayanmaktadır. Hayaşa ülkesi ve halkı Doğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Zira Hitit belgelerinde yer almaları sonucu bölgede tarihi çağların başlamasına etken olmuşlardır. Ayrıca eski Önasya tarihinin problemleri arasında kabul edilen ancak belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıkan karanlık dönem, Hayaşa'nın siyasi varlığıyla kısmen doldurulmuştur.

Bu noktadan hareketle araştırmamız çerçevesinde önemli noktalardan birisi, Horasan ve çevresinin Hayaşa-Azzi Krallığı sınırları içerisinde yer alıp almadığıdır. Bu sorunun cevabını Hayaşa-Azzi ülkesinin⁶ Lokalizasyon problemi ile ilgili görüşler içerisinde aramak ve değerlendirmek gerekmektedir.

Azzi-Hayaşa özdeşliği etrafında yoğunlaşan ilim adamları Hayaşa'nın konumu konusunda çeşitli görüşlere sahiptirler.

A.Goetze, Hayaşa'yı Hitit topraklarının doğusuna yerleştirirken, bu konudaki en eski görüşlerden birini ilim alemine sunmaktadır⁷. Cavaignac,

⁴ Pehlivan 1984, 13.; Pehlivan 1991_a.; Koşay 1984.; Hayaşa'nın konumu ve Hititlerle ilişkileri hakkında bkz.; Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin, 1916.; Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1926.; Cavaignac 1931.; Goetze 1967.; Cournelius 1973.; Garstang-Gurney 1953.; Schuler 1965.; Herzfeld 1968.

⁵ Pehlivan 1984, 13.; Pehlivan 1991_b.; Koşay 1984.; Luckenbil 1926-27.; Lehmann-Haupt 1928, 1935.; König 1955-57.; Melikisvili 1960.; Adontz 1946.; Piotrovski 1969.; Salvini 1967.; Diakonoff-Kaskkai 1981.

⁶ Hitit metinlerinde KUR^{URU} Ha-ia-sa, LU^{LU}KUR^{URU} Ha-ia-sa ve benzeri şekillerde ifade edilmiştir. Bu konuda bkz., Güterbock 1956, 124.

⁷ Goetze 1929, 25-26.; Goetze 1930, 24-25.; Goetze 1975, 117.; Goetze 1957, 190.

Goetze gibi önce bir yön tanımlaması yapmış⁸, daha sonra Hayaşalıların dağlık bir bölgede Şuppiluliuma ile mücadele ettiğine işaret ederek, Hayaşa'yı Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize etmiştir. Ona göre Hayaşa Krallığının sınırları Yeşilirmak'tan Van Gölü'ne kadar uzanmaktadır⁹.

Şuppiluliuma I ile Hayaşa Krallarından Hukkana arasındaki anlaşma metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'yı Doğu Anadolu'nun dağlık mntikasına yerleştirmiş¹⁰. Hrozny¹¹ ve Forrer¹² de Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da yer aldığını kabul etmektedirler¹³.

Hitit krallarının yapmış oldukları seferlerin büyük kısmının kuzeydoğuya yani Kaşkalar ve Hayaşa ülkesine olduğuna işaret eden Gurney, Yukarı Memlekete komşu toprakların Hayaşalılar tarafından iskan edildiğini ileri sürer¹⁴. Meyer'de yine Hayaşayı kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirmektedir¹⁵.

Erzurum çevresindeki arkeolojik kazıları gerçekleştiren Koşay'da özellikle Garstang, Gurney, Meyer ve Cavaignac'ın yaklaşımlarına katılarak, Hayaşa ülkesini kuzeydoğu Anadolu'ya Erzurum civarına yerleştirmektedir¹⁶.

Garstang, Hayaşa Krallığının Fırat'la Karadeniz ovasındaki mntıkada yer alması gerektiğini öne sürerken "Deniz içindeki şehir" olarak tanımlanan Aripşa'nın Van Gölü çevresinde değil, Karadeniz sahilinde aranması gerektiğini vurgular¹⁷.

Schuler ile Goetze, Garstang ve Gurney'e katılarak Hayaşa'nın lokalizasyonunu şu şekilde ifade eder: Yukarı Kızılırmak, Kelkit Çayı ve Karasu arasındaki bölge, "Yukarı Hitit Arazisi" ile Hayaşa'nın sınırını oluşturmaktadır. Bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi) Hayaşa-Kaşka sınırını oluşturur. Bayburt civarı da Hayaşa sınırlarına dahildir¹⁸.

⁸ Cavaignac 1932, 13 vd.

⁹ Cavaignac 1930, 29 vd.; Cavaignac 1934, 9, 14.

¹⁰ Friedrich 1930, 106.; Friedrich 1949, 66 vd.

¹¹ Hrozny 1947, 129, 138, 139.

¹² Forrer 1930, 1, 4, 15.; krş.; Forrer-Unger 1932, 89.; Klengel 1975, 77.; Contenau 1934, 165.

¹³ Yukarı Memlekete yakın olan Hayaşalıları "Yarı Barbar" olarak nitelendiren Forrer, Muşşili II.'nin 10. yıl sefer kayıtlarında, "Denizin İçindeki Şehir" ifadesi ile tanımladığı Aripşa ve yakınındaki Dukkama'nın konumunu Van Gölü çevresinde göstererek, Hayaşa'nın lokalizasyonu hakkındaki çalışmalara yeni boyutlar kazandırmışlardır. Bkz., Forrer 1931, 15 vd.

¹⁴ Gurney 1948, 45-46.; Gurney 1973, 81.

¹⁵ Meyer 1953, 449.; Güterbock 1961, 85.; Herzfeld 1968, 106, 118, 134.

¹⁶ Koşay-Turfan 1959, 350 vd.; Koşay-Vary 1964, 6.; Koşay 1972, 464.

¹⁷ Garstang 1943, 47 vd.

¹⁸ Schuler 1965, 13, 14.; Dinçol-Yakar 1974, 564.

Adontz, dönemindeki tüm verileri değerlendirdikten sonra Erzurum ve çevresini çekirdek Hayaşa ülkesi olarak tescil etmektedir¹⁹.

Tüm bu ilmi düşünceler doğrultusunda, bizde bölgenin iklimini, doğal çevre şartların ve o dönem içerisindeki siyasi hadiselerin neticelerini dikkate alarak Hayaşa Krallığını, Çoruh-Kelkit vadisi başta olmak üzere Giresun-Rize ve Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan Karadeniz'e paralel konumdaki topraklara lokalize etmeyi uygun bulmaktayız²⁰.

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresi (Aras havzası), yukarıda belirttiğimiz görüşler çerçevesinde de değerlendirileceği gibi Hayaşa Krallığı toprakları içerisinde gösterilmemektedir Ancak Horasan ve çevresinin Hayaşa Krallığı'nın etki alanı dışında kaldığı düşünülemez bir gerçekliktir.

Bu noktadan hareketle Horasan ve çevresinin Tarihi çağlarının, bölgedeki yazıtlar ışığında Diauehi Krallığı dönemiyle başladığını söyleyebiliriz.

2.2. URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE HORASAN VE ÇEVRESİ

M.Ö. 1340'larda Mitanni Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresindeki Hurri ülkesinde Hurri kökenli yöneticilerin elinde, özellikle M.Ö. 1300'lerden sonra "Nairi Ülkeleri" denen birçok küçük devletler oluşmuş, bu devletlerden de M.Ö. 860 yıllarında başkenti Tuşpa olan Urartu Devleti ortaya çıkmıştır²¹.

Urartu adına ilk kez Asur kralı Salmanassar I. (M.Ö. 1274-1245), zamanında rastlanmaktadır²². Salmanassar I.'ın yazıtında Uruatri/Uruadri adıyla anılan ülkenin kapsamı konusunda ayrıntılı, güvenilir bir belirleme yoktur.

M.Ö. 858 yılları bu bölgede yaşayan dağınık beyliklerin bir liderin yönetimi altında birleşerek bir krallık çatısı altında örgütlenmeye başladığı tarihtir. Bu yıl aynı zamanda Asur yazılı kaynaklarında ilk kez bir Urartu kralından söz edildiği yıldır²³. Bu dönemde Urartu sözcüğünün artık etnik bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. Asur kralı 3. Salmanassar'da (M.Ö.858-824)

¹⁹ Adontz 1946, 28 vd.; Benzer görüşler için krş.; Burney-Lang 1971, 179.; Kinal 1991, 140.; Lang 1970, 78, Lloyd 1956, hrt 1.; Meyer 1953, 439.

²⁰ Pehlivan 1991, 38 vd.

²¹ İplikçioğlu 1990, 82 vd.

²² Sevin 1999, 161.; Akurgal 1995, 175.; Çilingiroğlu 1994, 29.; Umar 1999, 198.; Erzen 1992, 24.

Asur tahtına çıktıktan hemen sonra daha henüz merkezi bir devlet haline gelmemiş olan Urartularla savaşa girişmiştir. Asur kralı, 3. Salmanassar'ın yıllıklarından anlaşıldığına göre Urartu'nun bilinen ilk kralı Arame/Aramu'dur. M.Ö. 844 yılı yıllıklarında Urartu kralı Aramu'nun adının son kez anılmasından sonra Sarduri yada Seduri (M.Ö. 840-830) adlı Urartu kralı ile karşılaşmaktayız. Lutipri oğlu Sarduri I. gerçek manada Urartu Devleti'nin kurucusudur. Sarduri I'nin oğlu İşpuini (M.Ö. 830-820), Menua (M.Ö. 810-785), Argışti I. (M.Ö. 785-760) ve Sarduri II. (M.Ö. 760-730) dönemlerinde Urartu Devleti gücünün doruğuna ulaşmıştır. Bu devre için de, Urartular Hititlerle birlikte Ortadoğu'nun en önemli merkezlerini ellerinde bulunduruyorlardı.

Krallığın en geniş sınırları doğuda Hazar Denizi'nden batıda Fırat Nehri ve Toroslara, kuzeyde Gökçe Gölü, Erzurum ve Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına kadar uzanıyordu²⁴.

Urartu Devleti birçok valiliklere ayrılmış olup bir tür memur devleti idi. Madencilikte ve taş işçiliğinde çok ileri olan Urartular çivi yazısını kullanıyorlardı. Urartu dininde başlıca üç tanrı vardır. Bunlar Milli Tanrı Haldi ile Gök Tanrısı Teyşeba ve Güneş Tanrısı Şivini'dir.

Urartu Krallığı Babil kroniklerine göre, İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu ülkesini ele geçirmeleri sonucu yıkılmışsa da, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuşlardır. Ancak M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Önasya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır²⁵.

2.2.1. Uru(a)tri – Nairi Konfederasyonları Dönemi

M.Ö. 2. binin ortalarında Hurri-Mitanni devleti Yakın Doğu'nun en kuvvetli siyasi gücü iken, Şuppiluliuma'nın seferleriyle bu devlet kudretini kaybederek, Hititlere bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir²⁶.

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi teşekkülünün merkezi otoritesinin zayıflamaya başlamasıyla tekrar bir takım beyliklere bölünmüş olduğu kabul edilebilir. Asur kralları bu Hurri prensliklerini kendi hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken, bu küçük devletlerde kendi

²³ Belli 1982, Akurgal 1995, 175.; Sevin 1999.; Erzen 1992, 27.; Çilingiroğlu 1994, 29.

²⁴ Belli 1982, 152.

²⁵ Akurgal 1998, 247.; Belli 1979 29-41.; Piotrovskii 1965, 37-49.

²⁶ Erzen 1984, 12.

varlıklarını korumak gayesiyle aralarında birleşerek, bu büyük ve kudretli düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır²⁷.

M.Ö. 13. yüzyıla ait çivi yazılı Asur belgelerinden Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar ile ilgili ilk kesin bilgileri öğrenmekteyiz²⁸.

M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreği – M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısı arasındaki devre yoğun Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında “Feodal Beylikler” tarafından oluşturulmuş “Ur(u)atri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları’nın” egemen oldukları devredir. Kökenleri M.Ö. 3. bine dayanan “Kabile” ve “Feodal Beylik” düzeni süregelmektedir. Özellikleri nedeniyle bu devre “URARTU’NUN ARKAIK ÇAĞI” olarak tanımlanmaktadır²⁹.

Bölgedeki küçük prensliklerin ortak düşmana karşı birlikte savunmaya yönelmeleri ve Asur krallarının bu prenslikleri hakimiyetlerine alma isteği sonucunda, Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır.

Salmanassar I. (M.Ö. 1274-1245), saltanatın ilk yıllarında, “Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı....Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım”³⁰ diyerek Uruatri ülkesine sefer düzenlediğini belirtmektedir³¹. Asur kralı sözlerine devam ederek “....Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Niliphari ve Zingun’u zapt ettim. Sekiz ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım, yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım....”³² şeklindeki ifadesiyle Doğu Anadolu’daki ilk siyasal örgütlenmeye dikkat çekmiştir.

Van Gölü Havzası’nda yaşayan topluluklarla ilgili bilgi veren Asur yazılı kaynakları I. Salmanassar döneminden sonra otuz yıl boyunca susar. Yine bir Asur kralı olan I. Tukulti-Ninurta’nın saltanatının (M.Ö. 1244-1208) birinci yılında Van Gölü havzasıyla bağlantılı olarak yeni bir coğrafi terim ortaya çıkar; “Nairi Ülkesi”³³.

²⁷ Erzen 1984, 25.; Kinal 1991, 126.; Memiş 1989, 66.

²⁸ Belli 1982, 149.

²⁹ Tarhan 1986, 285.

³⁰ Luckenbill ARAB I, 114.; Grayson ARI I, 81.

³¹ U-ru-at-ri veya U-rat-ri’nin ilk kez ortaya çıkışı hakkında bkz., Munn-Rankin 1973, 279.; Olmestad 1968, 50.; Piotrovskii’ye göre bu terim dağlık bölge anlamında kullanılmıştır. Piotrovskii 1969, 43.; ayr.bk., Salvini 1967, 11.; Schmökel 1957^a, 191.

³² Luckenbill ARAB I, 144.; Sekiz ülkenin konumu hakkında bkz., Tarhan 1978, 91 vdd.

³³ Luckenbill ARAB I, 144.; Grayson ARI I, 101 vdd.; Erzen 1992, 20.; Munn-Rankin 1973, 300.; Piotrovskii 1966, 58.; Diakonoff-Kaskkai 1981, 60.

Nairi ülkeleri ile ilgili en etraflı bilgiler (M.Ö. 1115-1077) tarihleri arasında Asur kralı olan I. Tiglat-Pileser'in yazıtlarından elde edilmektedir. Assur'daki Anu-Adad tapınağının bir köşesinde ele geçen ve "Prizm Yazıtı" olarak adlandırılan yazıtta kral ilk beş yıl içinde yapılmış olduğu askeri eylemler hakkında bilgi verirken; Tumme ülkesi ile Daiaeni ülkesi arasında yer alan 23 Nairi kralının ordularını topladığını ve kendisi ile savaşmak üzere ilerlediğini belirtmektedir.

Erzurum ve çevresini yakından ilgilendiren bu yazıtın içeriği şöyledir: "....Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan (geçtim). Yollar engebeli, patikalar kapalı idi....16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye (ulaşmak için) iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükçe açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçları kestim. Ordumun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den....Dayaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının (savaş arabalarını ele geçirdim) ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı"³⁴.

Tiglath-Pileser I'nın, Dayaeni'yle ilgili bütün yazıtlarında³⁵ Nairi ülkesinin en son kısmında yer aldığı belirtilir. Bu tanımlamanın tamamen bir tesadüf olması düşünülemez. Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan Salmanassar III'in akınları, kayıtlarda etraflıca anlatılırken Dayaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde yani Urartu'nun kuzeydoğusuna düşün topraklarda gösterilir. Daha önemlisi, Diauehi/Dayaeni'den bahseden ve Urartu krallarından Menua, Argiştı I'ye ait yerel yazıtlar, Hasankale-Horasan-Sarıkamış arasındaki sahada tespit edilmiştir.

³⁴ Luckenbill ARAB I, 236.; Bu yazıtta olduğu gibi diğer yazıtlarda da geçen, "Yukarı Deniz" karşılığı olarak genellikle Van Gölü'nün kastedildiği kabul edilir. Krş: Meyer 1953, 379.; benzer görüşler için bkz., Herzfeld 1968, 60, 120.; Lang 1970, 92.

³⁵ Luckenbill ARAB I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar hakkında bkz., Adontz 1946, 53 vd.; Burney 1966, 58 vd.; Herzfeld 1968, 115-116.; Lehmann-Haupt

Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonlarının³⁶ gerçek anlamda birleşmeleri ve politik bir örgütlenmeye kavuşmaları Arame ve Sarduri l'nin babası Lutipri/Lapturi tarafından gerçekleştirilmiştir.

2.2.2. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı Dönemi

2.2.2.1. Dayaeni'nin Konumu

Tiglat-Pileser l'den itibaren Asur yazıtlarında adı geçen Daya(e)ni M.Ö. 13. yüzyıl sonrası, "Ur(u)atri-Nairi Konfederasyonları" na dahil krallıklardan biridir.

Tiglat-Pileser I., Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerinden bahseden bütün kayıtlarda Daya(e)ni'ye yer verir. Bazen Nairi ülkelerinin sınırlarını belirlerken bazen de kendini yücelten, çok geniş toprakların fatihi hakimi v.b. kalıplaşmış tanımlar içerisinde "Tumme'den....Daiaeni'ye" şeklindeki ifadeleri özellikle kullanmış olmalıdır. Bu durum, Dayaeni'nin taşıdığı önemi göstermesi bakımından önemlidir³⁷.

Kaynakların yetersizliği nedeniyle lokalizasyonu konusunda farklı görüşler ortaya çıkmış olan Dayaeni=Diauehi ile özdeşmidir ? ve bu krallığın konumu ne şekildedir ? Horasan ve çevresinin tarihi çağlarını başlattığımız, Diauehi/Dayaeni krallığının bölgedeki siyasi varlığı konusuna geçmeden önce bu noktaları aydınlatmak gerekmektedir.

Melikisvili, M.Ö. II. bin sonlarından Urartunun kuruluş tarihine kadar, Asur saldırılarına rağmen ayakta kalabilen, egemenliğini koruyan en büyük gücün "Diauehi Krallığı" olduğunu ileri sürer. Ona göre bu krallığın adına Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) olarak rastlanır. Ancak her ikisi de aynı siyasi teşekkülü ifade etmek için kullanılırlar. Melikisvili bu özdeşliği kabul ettikten sonra, Diauehi'yi Yukarı Fırat (Karasu'nun kaynak bölgesi) ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasına yerleştirmektedir³⁸.

Kinnier-Wilson, Salmanassar III'ün kullandığı, "....Fırat'ın kaynağına kadar yürüdüm, Asia, Dayaeni'nin Kralı ayaklarıma kapandı...." sözlerini dikkate

1906, 15-16.; Olmstead 1968, 63-64.; Piatrovskii 1966, 59-60.; Salvini 1967, 22, 51-54.; Schmökel 1959, 200 vd.; Wiesman 1973, 459.

³⁶ Salvini 1967, 32.; Tarhan 1978, 85-89.

³⁷ Pehlivan 1991, 26.

³⁸ Melikisvili 1950, 26.

olarak, konu için Karasu'nun (Batı Fırat) kaynağına yakın topraklarda gösterirken, klasik yer ismi Taik/Tao ile Diauehi'nin aynı kökten gelebileceğine işaret eder³⁹.

Melikisvili ile aynı değerlendirmeyi yapan Diakonof, Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu krallığın konumu için önerirken, Asur ve Urartu kaynaklarındaki Diauehi'nin aynı olduğunu ifade eder⁴⁰.

Russel, Diauehi ve Dayaeni'yi Fırat'ın kaynak bölgesinde ararken⁴¹, Herzfeld ise Dayaeni ve Diauehi'nin lokalizasyonu Çoruh'un kaynak bölgesindeki Oltu ve çevresine yapar⁴². Buna karşılık Meyer, Dayaeni'nin sınırlarını Karadeniz'e kadar genişletir⁴³.

Burney ise Dayaeni'yi önceleri, Yoncalı yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt Ovasına lokalize ederken, daha sonraki dönemlerde Dayaeni'nin sınırlarını, Erzincan-Erzurum Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar uzanan bölgede gösterir. Ayrıca, Aşkale-Tercan arasındaki bölgeyi çekirdek Diauehi ülkesi olarak kabul ederken Hasankale ovasının da bu ülkeye dahil olduğunu ifade eder⁴⁴.

Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak bölgesini teklif ederken⁴⁵ zaman içerisinde muhtemel yerleşim değişiklikleri ile ilgili akla gelebilecek soruları başlangıçta çözüme kavuşturmuş oluyordu.

Yukarıda sıraladığımız görüşlerin önemli bir bölümü, Diauehi/Dayaeni'yi Erzurum çevresi ve Çoruh nehrinin kaynağına lokalizeyi uygun görmüştür. Alternatif önerilerden, Güney Gürcistan'ı ve Van Gölü'nün hemen kuzeyi ve batısını dikkate alan görüşlerin değerlendirmenin dışında kalacağı kesindir. Bizde bu görüşleri bölgenin jeomorfolojik yapısıyla karşılaştırdığımızda, günümüzde olduğu gibi konumuzu ilgilendiren çağlarda da insanlığın önem verdiği doğal yollar ve doğal kaynakların verimlilik-kullanılabilirlik ölçütlerini dikkate alarak Dayaeni/Diauehi Krallığını Sarıkamış-Aşkale arasına lokalize

³⁹ Kinner-Wilson 1962, 104, 106 vd.

⁴⁰ Diakonoff 1951, 277.

⁴¹ Russel 1984, 186-187.

⁴² Herzfeld 1968, 121.

⁴³ Meyer 1953, 379.; Ayrıca bkz., Melikisvili 1960, 424l; Piatrovskii 1966, 38.; Piotrovskii 1969, 43.

⁴⁴ Burney 1966, 50 vd. Burney, Asur ve Urartu dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapar. Bu görüşün gerekçesi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana geldiğine inandığı "Bölge içi göçler" dir.

etmeyi uygun bulmaktayız. Bu lokalizasyonu daha açık ifade etmek gerekirse, özellikle Urartu'nun kuzeybatı ve kuzeydoğu yayılım politikaları bağlamından hareketle, kalıntılar ve yazıtlar ışığında Diauehi'nin merkezi bölgesini Horasan-Zivin-Pasinler ve Erzurum Ovasının oluşturduğu söylenebilir.

2.2.2.2.Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin Siyasi Tarihi

2.2.2.2.1. M.Ö. 19. - 13. Yüzyıllarda Daya(e)ni Krallığı

M.Ö. 13. yüzyıl başlarında tarihinde ikinci defa ve askeri yönü ağır basmak üzere aktif bir şekilde ortaya çıkan Asur devleti Ön Asya'da süper devlet olma yolunda önemli adımlar atmaktaydı. Bu dönemde Asur'un kuzey ve kuzeybatı yönünde genişleme politikası izlediği görülmektedir. Bu aktiviteler sırasında Hitit devleti tarih sahnesinden çekilmiş, Ön Asya'nın güç dengesi bozulmuştur. Doğu Anadolu'da Asur'un genişleme politikasına karşı koyabilmek ve kendilerini gerektiği gibi savunabilmek amacı ile Asur kayıtlarında sayıları 23 ila 60 arasında belirtilen beylikler Konfederasyonlar kurmuşlardır⁴⁶.

Asur Devleti M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'nun yer altı⁴⁷ ve yer üstü kaynaklarından yararlanabilmek için adeta milli bir politika gerçekleştirmişti. Şöyle ki, Asur tahtına çıkan ve kendini güçlü hisseden her kral saltanatı boyunca muhakkak Doğu Anadolu'ya seferler düzenlemekteydi. Yani Doğu Anadolu hem jeopolitik açıdan önem taşıyor hem de imparatorluk seviyesine ulaşmak isteyen bölgedeki güçlerin iştahını kabartıyordu. Salmanassar I.'ın ilk seferi sırasında bahsettiği Uruatri Ülkesini "üç gün" gibi kısa bir zamanda kontrol altına almışken takip eden yüzyıl boyunca, Doğu Anadolu'nun büyük bölümünü kapsayan ve istilacılara karşı direnen "Uruatri", "Nairi Ülkeleri" tanımları ile karşılaşırız⁴⁸. Bu dönem "Urartu'nun Proto Tarihi" olarak da nitelendirilir.

⁴⁵ Salvini 1967, 22-23. Diauehi Krallığı sınırları için bkz.; Slattey 1987, 14-15.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Schuler 1965, 451 vd.; Adontz 1946, 26.; Cavaignac 1930, 15.; Friedrich 1930, 104.

⁴⁷ Doğu Anadolu'nun jeolojik yapısında bakır, demir, kurşun gibi madenler yanında altın ve gümüş de yeterli miktarlarda yer almaktadır. Asur krallarının öncelikle elde etmek istedikleri demirdi. Çünkü güçlü bir devlet olabilmek ve Ön Asya'da saygın bir yer elde etmek için demirden yapılmış silahlara ihtiyaç vardı. Pehlivan 1991, 22.

⁴⁸ Uruatri-Nairi ve onlara bağlı krallıkların lokalizasyonu konusunda bkz.; Burney 1966, 58.

Salmanassar I. tahta çıktığı yıl, Asur'a karşı ilgisizliği ve bir bakıma isyankar tavrı yüzünden Uruatri ülkesine sefer düzenlediğinden bahseder⁴⁹.

Daha sonraki dönemde Doğu Anadolu'daki Hayaşa dışında ilk örgütlenme olarak "Nairi Ülkeleri" karşımıza çıkar. Asur Kralı Tukulti Ninurta I. (M.Ö. 1244-1208) zamanından sonra Asur önemli sıkıntılar çekmiş ve dış politikadaki sistemli akınlar durmuştur. Ancak bu durum Tiglat-Pileser I. (M.Ö. 1115-1077)'in tahta çıktığı yıllara kadar devam etmiştir. Kral Prizm yazıtında yine Nairi ülkesi kralı ile savaştığını anlatır. Bu yazıtta Daiaeni kralı Sieni'nin adını özellikle zikreder. "...Daiaeni kralı Sieni Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm....Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım..."⁵⁰.

Sadece Asur kralı ve tanrısına saygısız davranışından dolayı değil, Nairi ülkesindeki beylikler içerisinde daha geniş topraklara yada daha güçlü bir orduya sahip bulunması, gibi hususların Sieni adını ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır. Tiglat-Pileser I., Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerinden bahseden bütün kayıtlarında Dayaeni'ye yer verir. Özellikle daha öncede belirttiğimiz gibi "Tumme'den.....Dayaeni'ye" şeklindeki ifadeleri özellikle kullanılmıştır.

Asur kayıtları M.Ö. 2. bin yıl başlarından 9. yüzyıl ortalarına kadar genel anlamda ve eskisi kadar sık olmamakla Nairi'den bahsederken, Dayaeni'ye yer vermezler. Bu dönemde Asur'un genişleme politikasına ara verdiğinden dolayı Asur'a en uzak noktadaki Dayaeni'den bahsedilmemesi doğal karşılanmalıdır⁵¹.

2.2.2.2.2. M.Ö. 9. – 7. Yüzyıllarda Daya(e)ni Krallığı

Salmanassar III.'ün sefer kayıtlarında adı geçen Aramu/Arame'nin liderliğinde kuruluş sürecini gerçekleştiren⁵² Urartu Krallığı Arame'den ayrı bir sülaleden gelen Lutipri/Lapturi (M.Ö. 880-860)⁵³ ve oğlu Sarduri I. (M.Ö. 840-830-825) zamanında iyice sağlam temellere oturmuştur. Bu dönemde başkent Tuşpa'dır.

⁴⁹ Luckenbill ARAB I, 114.; Grayson ARI I, 81-83.

⁵⁰ Luckenbill ARAB I, 234.; Salvini yazıtta geçen Sieni/Seni'nin özellikle Hurri'yi hatırlattığını değişik kullanışlarının Şennia, Şennakka, Şenni, Seni şeklinde Nuzi tabletlerinde de görüldüğünü belirtir. Salvini 1967, 51-52.; Dayaeni kralı Sieni için ayrıca Adontz 1946, 54.

⁵¹ Pehlivan 1991b, 25 vdd.

⁵² Pehlivan 1991b, 33.

⁵³ Lutupri/Lapturi kimliği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Tarhan 1982, 92 vd.

Başkent Tuşpa (Van) çevresinde böylece kuruluşunu tamamlayan Urartu Krallığı, özellikle Menua ve Arğişti I.'nin saltanatları süresince, yoğun askeri, mimari ve diğer alanlardaki icraatları neticesinde Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliğı haline gelmiştir. Giderek artan insan ve doğal kaynak ihtiyacını karşılayabilmek için, çevresindeki krallık veya prensliklere karşı aralıksız seferler düzenlediğı bilinmektedir⁵⁴. Bunlardan ilki Menua yada oğlu Arğişti I. ile ortak krallık döneminde gerçekleştirilmiştir.

Arğişti I. (M.Ö. 786-764) tahta çıktığı ilk yıllarda, Diauehi üzerinde kesin kontrol sağlayabilmek için, ard arda iki sefer düzenlemiştir⁵⁵. Bu sefer sırasında Urartu'dan kuzeye açılan yolları izlediğı anlaşılmaktadır⁵⁶. Babası gibi önce Diauehi'nin başkenti Şaşılu'yu ele geçiren Arğişti I. daha sonra "Geçit Ülkeleri" sınırında yer alan Zua'ya yönelmiştir. Arğişti I. çevresiyle birlikte Diauehi'yi kesin olarak Urartu'ya bağlamıştır⁵⁷.

Diauehi'ye yapılmış olan bu seferler hakkında en detaylı bilgileri Yazılıtaş yazıtından öğrenmekteyiz. Araştırma sahamız içerisinde yer alan Yazılıtaş köyündeki bu kitabenin içeriğı bu dönem tarihi için son derece önemlidir⁵⁸.

Kayıtlı bilgilere göre, Menua, Diauehi'nin krali kenti Şaşılu'yu ele geçirmiş Kral Utupurşini⁵⁹ esir edilerek külliyetli miktarda tribut alınmış ve sefer Zua'da tamamlanmıştır. Bu noktada bu tarihi belgeden bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğın durumları tam olarak belli olmamakla birlikte, Yazılıtaş'ta adı geçen Seseti, Baltulhi ve Haldiriulhi Ülkeleri Diauehi toprakları içerisinde gösterilmiştir. Bu durum, dört küçük krallığın oluşturduğu ancak Diauehi'nin daha etkili olduğı bir, "Diauehi Konfederasyonları" nı akla getirmektedir.

Özellikle yazıtta bu krallığın pek çok şehir ve kalesi bulunduğı belirtilmektedir⁶⁰. Bu yoğun iskan bölgede Hititler döneminde hakim unsur olan

⁵⁴ Pehlivan 1984, 85.

⁵⁵ König 1955-1957 (HChI), no: 82.; Melikisvili 1960 (UKN), no: 128 Bl.

⁵⁶ Urartu dönemindeki askeri ve ticari yollar hakkında geniş bilgi için bkz., Belli 1977.; Tarhan-Sevin 1976-1977, 275.; krş: Tarhan 1978, 111 vdd.; Sevin 1979, 153.

⁵⁷ Merkezden gönderilen ve Urartu kayıtlarında "EN-NAM" olarak gösterilen valiler ve bu konudaki görüşler hakkında bkz.; Tarhan 1983, 302.; Burney-Lang (PHACC), 137, HChI, no: 82.

⁵⁸ König, HChI, no: 23.; Melikisvili, UKN, 36.

⁵⁹ Krali kent Şaşılu ve Utupurşini'nin yazıtlarda kaydediliş biçimi hakkında bkz.; Diakonoff-Kaskai 1981, 79.; Melikisvili 1971, 37-44.

⁶⁰ Diauehi'yi lokalize ettiğimiz topraklardaki gözlemlerimizde bölgede yoğun iskanın varlığı konusundaki düşünceleri desteklemektedir. Bunun yanında Urartuyla çağdaş, Diauehi yerleşmesi olabilecek yerlerde bulunmaktadır. örneğın ayrı başlık altında işleyeceğimiz,

Hayaşa zamanından beri devam etmiş olmalıdır. Geniş ovaları ve zengin yer altı kaynakları⁶¹ yanında doğal yolların üzerinde yer alması bakımından günümüzde olduğu gibi o tarihlerde de transit ticaretten sağlanan gelir, bu yoğun nüfusu Diauehi topraklarına çekmiş olmalıdır.

Argiştı I.'yi izleyen dönemlerdeki yazılı belgelerde artık Diauehi adına rastlanmaz. Urartu'nun tarih sahnesinden çekilmesiyle Diauehi'nin eski hayat tarzına kavuşmuş olması muhtemeldir. Ancak M.Ö. 401-400 tarihlerinde Doğu Anadolu'dan geçen Xsenophon bu çevrede ne Urartu ve ne de Diauehi gibi bir krallık yada merkezi birliğe işaret etmemektedir⁶².

2.2.2.2.3. Urartu – Diauehi/Dayaeni İlişkileri Çerçevesinde Horasan ve Çevresi

Siyasal ve kültürel açıdan gelişen Urartu krallığının askeri, politik ve ticari alanda baş gösteren sorunlarını çözümü ve ülkenin sınırlarını büyüterek daha geniş bir alana yayılma isteği doğrultusunda gerçekleştirilen seferlerin bir kısmı Tuşpa'nın kuzeybatısında kalan Diauehi krallığı topraklarına yapılmıştır⁶³.

Bu topraklar üzerine seferler düzenlenmesinin nedeninin yer altı ve yerüstü zenginliklere sahip olma amacı taşıdığını önceki konularda izah etmiştik⁶⁴. Ancak bu seferlerin bir başka nedeni de Urartu'nun kuzeybatı ve kuzeydoğuya açılmasını sağlayan yolları denetimlerine almak istemelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca Erzurum ve çevresini kapsayan Diauehi topraklarından, İran ve Kafkasya'dan gelip, Karadeniz ve Orta Anadolu'ya açılan yolların geçmesi de ana nedenler arasında yer almaktadır⁶⁵.

Urartular için kuzeybatı ve kuzeydoğuya açılan yollar⁶⁶, krallığın zorunlu gereksinimlerinin karşılanabilmesi açısından son derece önemliydi. Bu nedenle

Hasanbey Kalesi, Aliçeyrek Köyü, Hopik Höyük gibi merkezler Tunç Çağdan-Urartu'ya kadar yerleşme görmüş merkezlerdir.

⁶¹ Bu konuda en önemli kanıt Diauehi'nin Urartu'ya ödediği haraç ve yıllık vergi içerisinde yer alan, altın, gümüş ve bakır miktarlarıdır. Bkz., Melikisvili 1950, 40.; Burney-Lang (PHAAC), 137.; Çilingiroğlu 1980, 82, 193.; Belli 1987, 89-107.

⁶² Xsenophon'un gözlemleriyle ilgili olarak bkz.; Anabasis, IV. 1 vdd.

⁶³ Diauehi'nin coğrafi yayılımı konusunda bkz., Salvini 1967, 22.; Piotrovskii 1969, Hrt.1.; Çilingiroğlu 1980, 193.; Diakonoff-Kaskkai 1981, 25.; Slattey 1987, Hrt.1.

⁶⁴ Doğu Anadolu'nun jeolojik yapısında, bakır, demir, kurşun gibi madenler yanında altın ve gümüşte yeterli miktarda bulunmaktadır. bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Pehlivan 1984, 82 vd.; Mellaart 1971, 363 vd.; Childe 1936, 113 vd.; Lang 1970, 83.; Herzfeld 1968, 124.

⁶⁵ Bu yollar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.; Belli 1977, 111 vd.

⁶⁶ Belli 1977, 111 vd.

söz konusu yolların güçlü kalelerle donatılması kaçınılmaz olmuştur. Bu düşüncenin gerçekliği Tuşpa ve Diauehi arasında ulaşımı sağlayan yollardaki yapılanmalarda da kendini göstermektedir. Saptanan askeri mimari, yazıtlar ve diğer bulgular ışığında, Van'ın kuzeydoğusundaki Muradiye Ovası'nda konumlandırılan Körzüt Kalesi'nden⁶⁷ batıya doğru uzanan yol Karahan⁶⁸, Keçikıran Kalesi⁶⁹ ve Deliçay Kalesi üzerinden Erciş Ovası'na ulaşır. Buradan Ağrı Geçidi aşıldıktan sonra Patnos Ovası'nda bulunan Aznavurtepe Kalesine varılmaktadır⁷⁰. Aznavurtepe Kalesi ise Ağrı, Eleşkirt ve Tahir Geçidi yoluyla Diauehi topraklarına erişildiğini göstermektedir⁷¹.

Bölgedeki Urartu etkinliğinin zamansal açıdan irdelenmesinde Eleşkirt-Toprakkale'deki İşpuini-Menua dönemine ait yazıt da önemlidir⁷².

Bu yazıttan Urartuların kuzeybatıya yayılmalarının Menua'nın babasıyla ortak yönetimde olduğu dönemde başladığı anlaşılmaktadır.

Toprakkale yazıtından İşpuini ve oğlu Menua'nın beraberce ilk kez Eleşkirt'e ulaştıkları anlaşılmaktadır. Bu yazıtta geçen ülke ve toplulukların yaşadıkları alanlar kesin olarak saptanamasa da lokalizasyonlarına yönelik öneriler bulunmaktadır. örneğin Uiteruhi'nin kapsadığı alanın Aras Nehri yakınındaki Kağızman ve civarı olabileceği düşünüldürken⁷³ A-na-še veya Ana-še ise Eleşkirt'e lokalize edilmektedir⁷⁴.

İşpuini ve oğlu Menua ilk kez Eleşkirt'e ulaşmış daha sonra kuzeybatıya yönelerek Diauehi'ye ulaşmak için Horasan-Eleşkirt arasındaki Tahir Geçidini aşmışlardır. Tahir Geçidi civarında belirlenen bir Urartu Kalesi⁷⁵ bu güzergahın diğer bir kanıtı durumundadır. Tahir Geçidi aracılığıyla araştırma sahamız olan Horasan'a giriş sağlanır ki, Diauehi ülkesi sınırlarında yer alan bu bölge önemli

⁶⁷ Kale Muradiye ilçesinin 8 km. güneyindeki Uluşar köyünde kurulmuştur. Burney 1957, 37 vd.; Dinçol 1996, 19-30.

⁶⁸ Muradiye ilçesinin güneybatısında Van-Erciş karayolunun 70. km'deki Karahan, yazıtlar açısından oldukça zengin bulgular vermektedir. Dinçol-Kavaklı 1978, 7.

⁶⁹ Kale Uluşar'ın kuzeybatısında Muradiye Ovası'nın kuzeybatıya açıldığı Keçikıran'da yer alır. Burney 1957, 39-49.

⁷⁰ Van Gölü kıyısında Alibey Deresi civarında bulunan kalenin yakınında yerleşim kalıntıları da saptanmıştır. Burney 1957, 48.

⁷¹ Patnos-Ağrı yolu üzerinde, Patnos'un 3 km. kuzeydoğusunda yer alan kale tapınakta bulunan yazıt yardımıyla Menua dönemine tarihlendirilir.

⁷² Melikisvili 1960, 23.

⁷³ Diakonoff-Kaskkai 1981, 102.

⁷⁴ Diakonoff-Kaskkai 1981, 8.

⁷⁵ Burney 1966, 62.

bir yol kavşağı durumdadır. Bölgede yer alan Menua dönemine ait ünlü Yazılıtaş yazıtı buraya düzenlenmiş olan ilk Urartu seferi hakkında bilgi vermektedir⁷⁶.

Yine araştırma sahamız içerisinde yer alan Delibaba yazıtı Menua'nın bölgede gerçekleştirmiş olduğu etkinliklerin bir diğer belgesidir. Yazıttan kralın burada bir E-GAL inşa ettirdiği anlaşılmaktadır⁷⁷.

Bölgede benzeri türde bir başka yazıtta Horasan-Sarıkamış arasında bulunan Zivin'de (Süngütaş) ele geçirilmiştir⁷⁸.

Yazıtlarla bölgedeki varlıkları kanıtlanan Urartuların izleri somut olarak da kavranabilmektedir. Bu konuda yazıtlarıyla tanınanların yanı sıra, salt kalıntılarıyla da Urartu kimliğini yansıtan merkezler yine araştırma sahamız içerisinde yer almaktadır. Bunlar arasında en önemli merkezlerden birisi de Aliçeyrek köyü kalıntılarıdır⁷⁹.

Menua döneminde Eleşkirt-Tahir Geçidi aracılığıyla Horasan'a açılan ana yolun burada ikiye ayrıldığı; batıya devam eden kolun Pasinler üzerinden Erzurum ovasını izleyerek devam ettiği gözlemlenebilmektedir. Menua'nın Diauehi topraklarına yapmış olduğu seferler salt yağmalamaya dayalı değildir. Kalıcı nitelik taşıdığı açıktır. Bu konuda Erzurum ovasındaki Urartu yapılanmaları da doğrulayıcıdır. Özellikle Erzurum'un 18 km. kuzeyinde bulunan Umudum Tepe'deki kale ve bağlantılı yapılanmalar, Urartu'nun Diauehi bölgesindeki kalıcılığına kanıt oluşturmaktadır⁸⁰.

Diauehi ülkesindeki Urartu etkinlikleri Menua döneminde yoğunlaşmış görünse de , kendisinden sonra da bölgeye ilgi devam etmiştir.

I. Argiştı ile Diauehi krallığı tamamen egemenlik altına alınmış ve vergiye bağlanmıştır. Van Surp Pagos Kilisesi yazıtından öğrendiğimize göre Diauehi kralının Argiştı I.'ye sunmuş olduğu haraç: "41 mina saf altın, 37 mina gümüş....on bin mina bakır, 100 at, 300 büyük baş hayvan.....10.000 küçük baş hayvan" olarak sıralanmış ve vergi olarak da her yıl "....mina saf altın, 10.000

⁷⁶ Melikisvili 1960, 36.

⁷⁷ Melikisvili 1960, 68.; E-GAL, büyük ev yani saray anlamı taşımaktadır.

⁷⁸ Melikisvili 1960, 37.

⁷⁹ Özkaya 1994, 383 vd.

⁸⁰ Zimansky 1985, 27.; Çilingiroğlu 1980, 193.

mina bakır,boğa, 100 adet inek, 500 adet koyun, 300 adet at" verileceği karara bağlanmıştır.

Yine I. Argiştî'ye ait Horhor yıllığı değerlendirildiğinde; Horasan-Pasinler üzerinden Erzurum ovasına ulaşan yolun yanı sıra, yine Horasan'dan başlamak kaydıyla Zivin-Sarıkamış-Kars üzerinden Gümrü bölgesine ulaşan bir diğer yolun varlığı da ortaya çıkmaktadır⁸¹. Birçok açıdan öneme sahip bu yolları denetiminde bulunduran coğrafi konumuyla Horasan ve çevresinin (Erzurum) Urartular için önemi bir kez daha anlaşılabilir. Urartular için önemi bir kez daha anlaşılabilir.

Urartuların Diauehi'nin batısına, Erzincan'a kadar yayıldıklarını gösteren arkeolojik verilerde mevcuttur. Tercan'ın 50 km. güneydoğusundaki Şirinkale⁸² ve Erzincan'ın 29 km. doğusunda bulunan Altıntepe Kalesi⁸³ bu yayılımın somut kanıtı durumundadırlar.

Menua ve I. Argiştî'nin bölgeye yaptıkları seferlerle Urartu'nun kuzeybatı ve kuzeydoğuya yayılımında sorun olan bazı engeller aşılmış, stratejik açıdan öneme sahip topraklar fethedilmiştir⁸⁴.

Sonuç olarak coğrafi yayılımı, sınırları, kültürü ve halkı konusundaki bilinmeyenler gündemindeki yerini korumakla birlikte, genel anlamda Erzurum ovası ve civarını kapsadığı kabul edilen topraklarıyla Diauehi ülkesinin Urartular için önemi çalışma sahamızdaki yazıtlar ve buradaki yapılanmalar aracılığıyla kavranabilmektedir.

2.3. URARTU KRALLIĞININ YIKILIŞI

Yakındoğu sahnesinde, Beylikler dönemi de dikkate alınırsa, yaklaşık 600 yılı boyunca varlık gösteren, Asur krallığı ve "göçebe kavimler" ile yaptığı mücadelelerle sadece bu bölgenin değil, Anadolu tarihinin de şekillenmesinde büyük pay sahibi olan Urartu Krallığı'nın nasıl ortadan kalktığı konusu hâlâ yeterince aydınlatılamamıştır⁸⁵.

⁸¹ Çilingiroğlu 1980, 194. Ayrıca, Aliçeyrek köyü kalıntıları göz önüne alınarak, Delibaba-Zivin yönünde, Horasan'a uğramaksızın devam eden ve Zivin'de ana yolla bağlanan bir tali yolun olabileceği ileri sürülmektedir. Özkaya 1994, 386.

⁸² Işık 1987, 497 vd.

⁸³ Özgüç 1966, 2 vd.; Emre 1969, 280 vd.

⁸⁴ San OLBA III, 2000, 19 vd.

⁸⁵ Çilingiroğlu 1994, 112.

M.Ö. 7. yüzyıl başlarında, Kuzeybatı İran'da bazı gelişmeler görülür. Herodotos'a göre bunun sebebi burada kurulan Med Devletidir⁸⁶.

Asurluların Gimirsi dedikleri Kimmerler içinde bulundukları karanlık durumdan kurtularak, Kafkasların kuzeyinden İran'a akın etmişler, bazı kabileler de Urartu krallığını teğet geçerek Anadolu platosuna gelmişlerdir. Bunların hemen arkasından İskitler, Urartu'nun doğusuna İran Vadilerine inmişlerdir⁸⁷.

Doğuda meydana gelen Med hareketliliği Urartu-Asur yakınlaşmasını sağlamıştır ki Urartu ile Asur arasında pek rastlanmayan bu işbirliğinin ana sebebi Yakındoğu'da meydana Med⁸⁸ ve Atlı kavimler⁸⁹ tehlikesi olmuştur.

Urartu krallığının yıkılışı ile ilgili olarak iki olay üzerinde durulur. Bunlardan ilki Krallığın M.Ö. 609 tarihinden sonra Medlerin egemenliğine geçmiş olabileceğidir⁹⁰. Ancak Van Gölü Havzası içinde yapılan kazılarda Medlerin bu bölgelerde yerleşmiş olduklarına ait hiçbir yazılı ve arkeolojik belge ele geçmemiştir.

Yıkılış ile ilgili ikinci varsayım bu olaydan İskitlerin sorumlu olduğudur⁹¹. Çavuştepe ve Karmir-Blur kazılarında İskit silah ve eserlerinin bulunması bu varsayımı destekler durumdadır. Ancak İskit silahlarının bu iki yerleşme yerinde ele geçmesinin nedeni, bu savaşçı insanların Urartu ordusu içinde paralı asker olarak görevlendirilmesinden de kaynaklanabilir⁹².

Yukarıda ifade ettiğimiz olaylar Urartu krallığının yıkılışında doğrudan sorumlu olmasa bile krallığın sonunun gelmesinde büyük pay sahibi olmalıdır.

Yakındoğu'nun en güçlü siyasi ve askeri örgütü olan Asur'un ortadan kalkmasından sonra bölgenin tarihi olayları büyük oranda İskit ve Medler tarafından şekillendirilmiştir. Yazılı kaynaklarda Urartu Krallığından en son söz edilişlerden bir yine bu kavimler ile ilgilidir. M.Ö. 609'a tarihlenen Babil kroniklerinde İskitlerin "Urartu topraklarına kadar" ilerlediği belirtilmiştir⁹³. Aynı

⁸⁶ Medler, İran'ın kuzeybatı ve batı bölgelerinde Zagros dağları çerçevesinde kurulmuş bir devlettir. Herodotos I, 59 vdd. VanLoon 1966.

⁸⁷ Herodotos I, 53.

⁸⁸ Çilingiroğlu 1994, 110 vd.; Belli 1982, 162 vd.

⁸⁹ Çilingiroğlu 1994, 110 vd.; Atlı Kavimler terimi aynı zamanda bu kültürün sahibi olan İskit-Kimmer kavimlerine verilen isimdir. Bkz., Ögel 1991, 6 vdd.; Ögel 1993, 32 vdd.

⁹⁰ Burney 1971, 171.

⁹¹ Burney 1971, 172.

⁹² Van Loon 1966, 25.; Burney 1971, 172 vd.

⁹³ Burney 1971, 173.

kaynaklar M.Ö. 608-607 yıllarında Yukarı Dicle vadisindeki Urartu, topraklarının da ele geçirildiğini yazar. Bu bilgiler Urartu Krallığı'nın en azından bu tarihe kadar varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Yakındoğu tarihinde üstlendiği önemli rolü tamamlayan Urartu Krallığı'na son darbe, artık bölgede tek askeri güç durumuna gelmiş olan Medler tarafından vurulmuş olabilir.

Med kralı Kyaksares ile Lidya kralı Alyattes arasında Kızılırmak yakınında yapılan ve bu nehrin ortak sınır olarak benimsenmesini sağlayan savaşa giden Med orduları olasılıkla, yolları üzerindeki Urartu Krallığını da ortadan kaldırmışlardır. Bu olay Med-Lidya savaşının ve savaş sonunda yapılan Kızılırmak barışının tarihi olan M.Ö. 585 yılından hemen önce olmalıdır⁹⁴.

Bu tarihten sonra artık Asur Krallığı ile uzun yıllar Yakındoğu'nun kaderini paylaşan, tarihi olaylara ve kültürel gelişmelere yön veren Urartu Krallığı tarih sahnesinde yoktur.

⁹⁴ Çilingiroğlu 1994, 13 vd.; Erzen 1992, 42 vd.

3. BÖLÜM

HORASAN VE ÇEVRESİNDEKİ ESKİÇAĞ KALINTILARI KALELER, HÖYÜKLER VE KİTABELER

3.1. Aliçeyrek Köyü Eski Çağ Kalıntıları

Doğu Anadolu'da antik dönemin ticari ve askeri öneme sahip yollarının kesiştiği Horasan'ın Aliçeyrek Köyü'ne, Erzurum-Ağrı karayolunun yaklaşık 96 km.'de yer alan Yukarı Tahirhoca Köyü'nden sola ayrılan eski "Rus yolu" izlendiğinde 8-10 km. sonra ulaşılmaktadır. Köy linyit rezervleriyle tanınmaktadır¹.

Aras vadisinde yer alan köyde dikkati çeken ilk kalıntılar köyün ortasındaki bir tepe² ve üzerinde yer alan dağınık haldeki mezar taşlarıdır. Çoğunluğu üstte oval sonlandırılmış bu mezar taşlarının yüzeylerinde figürlü bezemeler, malta haçları ve yazıtlar işlenmiştir (Resim 5). Köyün Orta Çağ yerleşimini yansıtan bu taşların çoğunluğu ya tahrip edilmiş, ya da kırılarak yeni yapılarda kullanılmıştır.

Köydeki en önemli kalıntılar, güneydeki "Darboğaz" denilen alanda toplanmıştır (Resim 6). Güneydeki yüksek alanlardan doğan İğdelidere, Kurutdere ve Karacavirandere'nin katılımıyla oluşan, kuzeyde Aras nehrine bağlanan Velibaba (Delibaba) çayının ikiye böldüğü Darboğaz'ın doğu yakasındaki kumtaşı kayalıklarda özenli kaya işçiliği yansıtan kalıntılar, kaya mezarları ve anıtsal kaya nişlerinden oluşmaktadır. Bunlardan en çok dikkati çeken sonradan kiliseye dönüştürülmüş olan bir kaya mezarıdır (Resim 7)³.

Kaya mezarına batısındaki yaklaşık dikdörtgen tasarlı ve iki silmeli girişi (1.10 x 1.95 m.) ile ana kayalıktan kabaca kesilmiş iki basamakla ulaşılmaktadır. Ana alan (-naos, 3.40 x 5.10 m.) apsise doğru dar olan bir yapıda ve basık tonoz tavanlıdır. Mekanın doğu kısa duvarında tek apsis, uzun yan duvarlar ve apsis girişinde ise, eşit olmayan boyutlarda üç yalancı kemer

¹ Yüksel 1970, MTA, 5535.

² Tepe köylüleri tarafından "Maşatlık-Meşetlik" olarak adlandırılmaktadır.

³ Nevzat Çevik; Bu kaya mezarının, Urartu kaya mezarlarında payanda elemanı olmadığını ileri sürerek, tipik bir kaya şapeli olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu yapıyı Frigya'daki Urumkuş Kilisesi ve benzerleriyle kıyaslamaktadır. Bkz., Çevik 2000, 26.

bulunmaktadır. Mekanın yan duvarlarında, sonradan eklendiği anlaşılan olasılıkla meşale yuvası iki oyuk ve tabanında konik “vaftiz havuzu” bulunmaktadır. Uzun yan duvarların doğu bitiminde, kabaca dikdörtgen tasarlı ve birbirlerine yaklaşık simetrik düzenlenmiş hücrelere açılan iki giriş yer almaktadır.

Mekanın kuzeybatı köşesinde, üstteki ikinci kata çıkılan bir “tavan girişi” bulunmaktadır. Geç dönem eklentisi durumunda olan ikinci kat küçük oval bir odadan oluşmaktadır.

Bu mekanın başlangıçta bir kaya odası olarak tasarlandığı ve daha sonraki dönemlerde eklerle kiliseye dönüştürüldüğü kanaatindeyiz⁴.

Kaya odasındaki bazı mimari döşemeler, burasının mezar olduğuna ipucu vermektedir. Uzun duvarlar boyunca devam eden sekiler⁵ ve bunların üzerinde yükselen kemerler ile Patnos yöresinde bulunan Dedeli'deki Urartu kaya mezarlarına benzemektedir⁶.

Aynı kayalığın batı cephesinde yer alan yapay kaya oluşumlarından birisi de bir çocuk mezarıdır (Resim 8). Bu mezarın sol tarafında bir kaya mezarı daha bulunmaktadır (Resim 9-10).

Tek başlarına yada cephelerinde düzenlenmiş nişleriyle kutsallıkları vurgulanan mezarlarla, donanmış Darboğaz kayalıklarının bu özelliği anıtsal nitelikli kaya nişleriyle de pekiştirilmiştir⁷. Bunlardan daha görkemli olanları, kayalığın güney bitiminde yer almaktadır (Resim 11). Ulaşılması gayet zor bir yere yan yana düzenlenmiş dikdörtgen formdaki iki nişten büyük olanı, oldukça pürüzsüz işlenmiş bir yüzeye sahiptir. Söz konusu nişler, yatay dikdörtgen düzenlemeleriyle farklılıklar içerseler de Urartu açık hava tapınınının ana öğelerinden olan Meher Kapı⁸ Pagan-Taş kapı⁹ örnekleriyle dini içerikleri; Alyar

⁴ İbadet için uygun mimari çözüm olarak görülen bu türden kaya kiliselerinin Kapadokya, Demiriz 1986, 26 vd.; Ötüken 1990, 25-33 ve Frigya bölgesinde olduğu gibi; Haspels 1971, 205-255. Ayrıca Ağrı ili Tutak ilçesinin 17 km. güneybatısındaki Atabindi kaya mezarının “Kilise” olarak adlandırılması Belli 1989, 63-123 doğrultusunda bu örneğinde aynı süreç ve aşamalardan geçtiğini söylemek olasıdır.

⁵ Ögün 1978, 639 vdd.; Işık 1987, 510.; Urartu Kaya mezarlarının öğeleri arasında şekilleri de sayarlar.

⁶ Sevin 1987, 46 vd.

⁷ Özkaya 1993, 382.

⁸ Tarhan-Sevin 1975, 407 vd.; Sevin-Belli 1976-1977, 381.

⁹ Işık 1987, 163-178.

kaya mezarındaki¹⁰ konumuyla ilişkileri belirlenebilenlerle yapısal ve işlevsel benzerlikler göstermektedirler. Urartu yayılımında birçok örnekleri bilinen benzeri nişler ışığında bölgenin Urartu kimliği bir kez daha açıklık kazanmaktadır.

Dar boğazın batısındaki alanda yaptığımız araştırmalarda kaçak kazılar sonucu açılmış çok sayıda taş örgü mezar ve bazı duvar izleri belirlendi. Ayrıca alanın güneybatısında köylüler tarafından balıklı taş olarak ifade edilen bir kaya kütlesi bulunmaktadır. Gerek işleniş tekniği gerekse biçim bakımından Anadolu'daki birçok merkezde tespit edilen kaya işaretleriyle¹¹ benzerlik gösteren bu bulguda bölgenin Urartu karakterini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Özellikle kaya işaretlerinin Urartu kalelerinin yakın çevresinde bulunmaları gözleminden hareketle, bu çevrede sivil yada askeri nitelikli bir yerleşimin varlığı düşünülmelidir. Bu noktadan hareketle "Çakışır Tepesi" üzerinde yaptığımız çalışmalarda, bazı blok taşların varlığı görüldü. Ayrıca somut verilerin eksikliğine rağmen, Karacavirandere ve Velibaba çayının buradan geçmesi, geniş tarım alanlarına egemen olması ve savunmaya elverişli doğal yapısıyla, bilinen Urartu kalelerinin konumu ile ilişkili görünmektedir. Bu bölgede tüm bu ayrıntılar ışığında bir Urartu kalesinin varlığı beklenebilir bir olgudur¹².

Köyün batı tarafında, kumtaşı kayalıklara oyulmuş oval girişli bir kaya adası daha görülmektedir (Resim 12). 1.30 m. yüksekliğinde ve 1.50 m. derinliğindeki kaya mezarı özgünlüğünü kaybetmesine rağmen bu tasarımıyla, Elazığ bölgesindeki Urartu kaya mezarlarıyla koşutluklar göstermektedir¹³.

Köyün kuzeyinde Aras nehrine yakın bir yerde bulunan Hüseyinbaba tepesi civarındaki araştırmalarda ise Anadolu insanının geçmişle bağlantısını ortaya koyan, gelenekselcilik karakterini yansıtan olgularla karşılaşıldı. Tepenin eteklerindeki bir ağacın kutsal kabul edilerek dallarına adak iplikleri bağlanması, yağmur dualarında bu alanda kurban kesilmesi, Urartular da dahil Yakındoğu

¹⁰ Işık 1987, 170.; Işık 1987, 507 vd.

¹¹ Söz konusu kaya işaretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Belli 1989, 84-85.

¹² Özkaya 1993, 384.

¹³ Sevin 1989, 456-457.

dünyasında egemen “hayat ağacı” inancının günümüzdeki uzantılarını yansıtmaktadır¹⁴.

Aliçeyrek Köyü’nde yaptığımız incelemeler ve araştırmalar ışığında, bozulmuş ve sonraki dönemlerle değiştirilmiş olmalarına rağmen kalıntıların Urartu varlığını kanıtladığı görülmektedir. Ayrıca köyün çeşitli alanlarında bulduğumuz ve Erken Demir Çağ’a tarihlenen keramik parçaları da bu olguyu destekler nitelikteki somut buluntulardır (Resim 13). Diğer bir nokta Aliçeyrek Köyü’ndeki bu kalıntılar Urartu krallarının, özellikle Menua (M.Ö. 810-786) döneminde başlamak kaydıyla Sevan bölgesine ulaşmak için kullandıkları Patnos-Ağrı-Eleşkirt-Zivin-Horasan-Sarıkamış-Kars-Gümrü güzergahı üzerinde bulunmaktadır¹⁵. Ayrıca Delibaba, Yazılıtaş ve Zivin’de bulunan Urartu yazıtlarının konumu da dikkate alındığında dört bir yandan Urartu kalıntıları ile kuşatılmış olduğu görülmektedir.

Erken Demir Çağ kültürel kimliği belirlenebilen köyün Urartu yayılımına dahil edildiği dönem, Delibaba¹⁶ ve Yazılıtaş¹⁷ kitabelerinden de anlaşılacağı üzere, kuzey ve kuzeydoğuya doğru genişleme politikası güden ve bu aşamada ilk olarak Diauehi ülkesinin doğu kesimlerini işgal eden kral Menua’nın (M.Ö. 810-786) egemenlik yılları olmalıdır¹⁸.

3.2. Hasanbey Kalesi

Horasan ilçesinin güneydoğusunda yer alan Hasanbey Kalesi, aynı adı taşıyan köyün hemen karşısında, düz bir ovanın tam ortasında yükselmektedir (Resim 14).

Horasan-Ağrı karayoluna 17 km. uzaklıkta yer alan kaleye Hasanbey Köyü’nü geçtikten yaklaşık 1 km. sonra ulaşılmaktadır. Uzaktan bakıldığında konik bir tepe gibi duran kaleye vardığımızda ilk dikkati çeken nokta büyük bir ana kayanın varlığıdır (Resim 15).

Ana kayanın doğu kısmında erimiş olan kaya basamakları ile (Resim 16) kaleye çıkılmaktadır. Zor bir tırmanışla çıkılabilen kalenin üst kısmında çeşitli büyüklükte blok taşların ve mekanların varlığı tespit edilmiştir (Resim 17).

¹⁴ Belli 1980, 238 vd.

¹⁵ Çilingiroğlu 1980, 193-194.

¹⁶ Delibaba: König, HChI, 43, 9-72.

¹⁷ Yazılıtaş: König, HChI, 23, 61-62.

¹⁸ Çilingiroğlu 1980, 194 vd.

Ana kayadan oluşan kalenin batı kısmında sur duvarı kalıntıları da takip edilebilmektedir (Resim 18).

Kalede yaptığımız yüzey araştırmalarında bol miktarda Tunç ve Demir Çağa ait keramik parçaları tespit edildi (Çizim 5-6, Resim 18-19). Kalenin üzerinde ve etrafında çok fazla kaçak kazının yapılmış olduğu görülmektedir.

Hasanbey Kalesi'ndeki en önemli mekan kalenin kuzey kısmına açılan bir kaya tünelidir (Resim 21). Bu kaya tünelinin başlangıç ve bitiş noktaları kapanmış haldedir (Resim 22). Girişe en yakın kısımda yaptığımız ölçümlerde girişin eni 1.70 cm., boyu ise 1.60 cm. olarak tespit edildi. Tünelin çıkış noktası ise 2 x 2 m. boyutlarındadır. Kaya tünelinin içerisinde 70 basamak tespit ettik (Resim 23). Son derece düzgün ve sağlam görünümlü olan bu basamakların yükseklik ve eni 20 cm. olarak ölçüldü. Boyları ise en geniş yerde 2 m.'dir.

Kalenin önünden batıya doğru giden yol Ağrı-Horasan karayoluna açılırken, doğuya doğru açılan yol ise Eleşkirt'e gitmektedir. Hasanbey Kalesi özellikle kaya tünelinin varlığı ile bölgedeki Harami Kalesi, Çırpılı Kalesi ve Topluca Kaleleri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Özellikle önemli bir su kaynağının yanı başından geçmesi (Resim 24) geniş tarım alanlarına egemen olması ve savunmaya elverişli doğal yapısıyla tipik Urartu kalesi olan Hasanbey Kalesi, araştırma sahamız içerisinde ve çevresinde yer alan önemli Urartu kalelerinden biridir.

Ayrıca köyde yaptığımız araştırmalarda ise su kaynağı civarından çıkarılmış ve iyi korunan iki tam kabın varlığı tespit edildi.

3.3. Kızılderbent Kalesi

Erzurum-Ağrı karayolunun yaklaşık olarak 105 km.'sinde Kızılderbent denilen mevkide yer alan kale, yolun sol tarafında yükselmektedir (Resim 24).

Dellal mevkiine 1 km. kadar yakınlıkta olan kale doğal bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Ana kayanın özellikle güneydoğu tarafı doğal bir sur halindedir ve bu yönde ana kaya üzerinde çeşitli büyüklükte altı açıklık görülmektedir (Resim 25). Bu yöndeki ana kayanın uzunluğu yaklaşık 50-60 m.'dir. Kalenin diğer yönlerdeki sur duvar izlerine rastlanılamadı. Ancak kalenin eteklerinde ve çevresinde yer alan son derece düzgün ve çeşitli büyüklükteki

blok taşlar dikkat çekicidir (Resim 26). Kaleye iri çakıl taşlarının yer aldığı oldukça dik bir yamaçtan zorlukla çıkılmaktadır.

Kalenin üst kısmında temel duvar izleri halen kaybolmamış durumda 3 mekan tespit ettik. Bu mekanlar dikdörtgen formdadırlar.

Kalenin üzerinde ve çevresinde, Tunç Çağ ve Demir Çağa ait keramik buluntular tespit edildi.

Kızılderbent Kalesi oldukça yüksek ve geniş alanlara egemen bir yapıya sahiptir (Resim 27). Kalenin en önemli özelliği de kanaatimizce budur. Bu noktadan hareketle Kızılderbent Kalesi bir gözetleme kulesi veya ön karakol olmalıdır.

3.4. Hopik Höyük

Horasan-KöprükÖy ilçeleri sınırında Hopik (Yapağılı) Köyü'nün hemen üst kısmında yer alan höyük Horasan'a 15 km. mesafededir (Resim 28).

Erzurum-Horasan-Ağrı transit yolunun 70 km.'sinde yolun hemen sol tarafında yükselen höyük defineciler tarafından kaçak kazılara uğramıştır.

Höyükte sol tarafta kaymış olan bölümde bir yangın tabakasının varlığını görmek mümkündür. Köylülerde höyük toprağında çok miktarda külünde var olduğunu ifade etmektedirler. Yaklaşık 50 m²'lik bir alana sahip olan höyük 40 m. yüksekliğe sahiptir (Resim 29).

Çevresinde oldukça geniş tarım alanlarının var olduğu höyüğün hemen karşısından Aras nehri akmaktadır (Resim 30).

Höyük üzerinde yaptığımız yüzey çalışmalarında Eski Tunç ve Demir Çağın çeşitli evrelerine tarihlediğimiz bol miktarda form veren ve amorf halde keramik buluntular tespit edildi (Çizim 1-2-3-4, Resim 31).

Köylülerde yaptığımız görüşmelerde burada bir kalenin varlığından da söz edildiyse de biz bu yönde bir yapılanmanın izlerine rastlayamadık.

Hopik Höyük'te yapılacak daha detaylı çalışmalarla Erzurum ve çevresinin Eskiçağ Tarihine yeni katkılar sağlanacağı düşüncesindeyiz.

3.5. Yazılıtaş Urartu Kitabesi

Erzurum İlinin Horasan İlçesine bağlı Yazılıtaş Köyünün yakınında bulunmaktadır. Kaya üzerine dikdörtgen niş içerisinde yazılan kitabe (Resim 33-

34), günümüze kadar fazla tahrip olmadan ulaşmıştır. Kitabede Urartu kralı Menua'nın Diauehi ülkesine yapmış olduğu sefer anlatılmaktadır¹⁹.

Tanrı Haldi kendi silahıyla (?) güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı, yendi. Tanrı Haldi güçlü(dür), Tanrı Haldi'nin silahı (?) güçlü(dür). Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Diauehi ülkesini yendim. Krali şehir olan Şasilu'yu, savaşta yendim. Ülkeyi yıktım. Kaleleri (yerle bir ettim). Şaşeti ülkesine, Zua şehrine kadar ulaştım. Utuhai şehrini... Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini, önüme çıktı, ayaklarımı kucakladı, yere kapandı. Merhamet (?) uzattım (?). Haraç (ödeme koşulu) altında hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Ona geri dönen tutukluları tümüyle serbest bıraktım (?). Menua der ki:Oradan iki kral (yani) Baltulhi boyunun ülkesinin ki (ve) Haldiriulhi şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri elde ettim. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, "Ben yaptım", Tanrı Haldi, Tanrı Teyşeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş altından yok etsinler (Levha 20).

3.6. Zivin Urartu Kitabesi

Erzurum yöresinde, Sarıkamış'ın 35 km. güneybatısında, Kars ile Erzurum arasındaki yol üzerindeki (Zivin) Süngütaş'ta bulunmuştur.

İki parçası var olan, üst kısmı kopmuş büyük bir stel üzerinde yer almaktadır. Kitabe şu an Tiflis Müzesindedir²⁰.

....Menua der ki: Şasilu şehrini yendim. Bu yazıtı, egemenim olan Tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her ki suç işlerse, her kim örterse, Tanrı Haldi, Tanrı Teyşeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş altından yok etsinler (Levha 21).

3.7. Delibaba Urartu Kitabesi

Erzurum iline bağlı Horasan ilçesinin Delibaba (Velibaba) Köyü'nde bulunmuştur. Bir taş blok üzerinde yer almaktadır²¹.

¹⁹ König, HChI (1955, 1957), 23, 61-62.

²⁰ König HChI (1955-1957), 24-63.

²¹ König HChI (1955-1957), 43-9, 71.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ve kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu güçlü kaleyi yaptırdı. İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır (Levha 22).

3.8. Avnik (Güzelhisar) Urartu Kitabesi

Erzurum İline bağlı Köprüköy İlçesinin sınırları içerisinde bulunan ve Eski adı Avnik olan Güzelhisar Köyünde bulunmuştur²².

Tanrı Haldi'nin kuvveti sayesinde hayatının öneminden dolayı (onu) oradan uzaklaştırdı Sardur Argışti'nin oğlu, kuvvetli kral (ve) Tuşpa şehrinin beyidir (Levha 22).

²² Orthmann 1968-69, 22.; Aydın 1991, 326 vd.

SONUÇ

Araştırma sahamız olan Horasan ilçesi ve çevresi Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum ilinin doğusunda doğu-batı istikametinde uzanan aşağı Pasin ovasının Aras vadisinde yerleşmiştir. Aras nehrinin kuzey kıyısında kurulan ilçe merkezi Türkiye İran transit ve Kars-Erzurum yolunun düğüm noktasında yer almaktadır.

Horasan ve çevresi Anadolu'yu, Orta Asya'ya ve Kafkaslara bağlayan tarihi ve ticari, çok önemli yolların geçtiği, bir konuma sahiptir.

Erzurum'u Kafkaslara bağlayan yol, Doğu Anadolu'daki en eski nakliye yollarından biridir. "Karasu-Aras Tabii Yolu" olarak ta tanımlanan bu yol Horasan'da İran transit yoluyla birleşir. Horasan'dan itibaren bir süre sonra Karakurt mevkiinde kuzeye yönelen yol Sarıkamış-Kars üzerinden Gümrü'ye uzanmaktadır. Horasan'da Kafkaslardan gelen yolla kesişen Erzurum-İran transit yolu güneye ayrılan kolla, Tahir Geçidini aşp Eleşkirt-Ağrı güzergahı ile Doğu Beyazıt-Gürbulak üzerinden İran'a ulaşmaktadır.

Kısacası Horasan, Doğu-Batı, Kafkasya-Anadolu bağlantısının bir ilmeği olup, askeri ve ticari yolun önemli bir geçiş noktasıdır. Horasan'ın bu stratejik önemi, zaman içerisinde meydana gelen değişim ve gelişmelere paralel olarak bazen artmış bazen de eksilmiştir. Ancak ticari açıdan stratejik öneminde zaman zaman iniş çıkışlar görülen Horasan askeri açıdan önemini her zaman korumuştur. Çünkü bölgedeki tüm mücadelelerde Horasan ve çevresi tarihi çağlarda Daya(e)ni krallığının önemli bir merkezi olmuş ve Urartu Krallığının ilgi alanında yer almıştır.

Araştırma sahamız olan Horasan ve çevresi tarih öncesi çağlar içerisinde değerlendirdiğimiz, Son Kalkolitik ve özellikle Eski Tunç Çağından itibaren yoğun yerleşmelere ve siyasi örgütlenmelere sahne olmuştur. Bunun sebepleri arasında en eski çağlardan beri önemli ticari ve askeri yolların kavşak noktasında yer alması ve Aras nehrini sınırları içerisinde bulundurmasıdır. Bunun yanı sıra bölgenin tarım ve hayvancılığa elverişli olması ve Eski çağ insanının ihtiyaçlarına cevap verecek kaynakların varlığı bu yoğun iskanların diğer nedenleridir.

Erzurum ve çevresinde orijinal bir kültür olarak ortaya çıkmış olan Karaz kültürünün çalışma sahamızda da etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültür, Doğu Anadolu'da ve Kuzeydoğu Anadolu'da olduğu gibi Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca Horasan ve çevresinde de hakim unsur olmuştur.

Horasan ve çevresinin tarihi çağları Diauehi krallığı ile ilgili bilgileri izleyebildiğimiz Urartu yazıtlarıyla başlamaktadır. Yazılıtaş, Zivin, Delibaba ve Aunik (Güzelhisar) kitabelerinden öğrendiğimize göre bölgede önemli bir güç olan Diauehi krallığı üzerine, özellikle kral Menua ve Arğıştı I. dönemlerinde kuzeybatıya ve kuzeydoğuya yayılım politikasının bir neticesi olarak önemli seferler yapılmıştır. Bu seferlerin ana amacı bölgenin verimli ovalarından yararlanmak ve zengin yer altı kaynaklarını kullanmaktır.

Ana hatları ile değerlendirdiğimizde, kalıntılar ve yazıtlar ışığında, merkezi bölgesini Horasan, Zivin, Pasinler (Hasankale) ve Erzurum Ovası'nın oluşturduğu Diauehi ülkesinin verimli toprakları, doğal zenginlikleri ve önemli yolların geçtiği coğrafi konumuyla Urartuların dikkatini çektiği ve bu nedenle çeşitli seferlerin düzenlendiği gözlemlenmektedir. Yapılan bu seferler sonucunda kuzeybatıda kalan bu topraklara egemen olunması, Urartu krallarının Eleşkirt-Tahir Geçidi- Horasan-Pasinler ve Erzurum Ovası yoluyla batıya; Horasan-Zivin-Kars ve Sarıkamış güzergahı ile de Gümrü bölgesine açılmaları sağlanmıştır.

Eski çağlardan beri Horasan ve çevresi bu ticari stratejik ve askeri konumunu korumaktadır.

KAYNAKLAR

Acar 1974	A.Acar	"Erzurum Ovasında Jeomorfolojik Gözlemler", 1974, 23 vd.
Adontz 1946	N.Adontz	Historie d' Armenia: les Origines du X ^e Siecle au VI ^e (V.J.C.), Paris, 1946.
Akurgal 1995	E.Akurgal	Anadolu Uygarlıkları, İzmir, 1995.
Akurgal 1998	E.Akurgal	Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998.
Alkım 1968	B.Alkım	Anatolia I: From to Beginnings to the end of the 2nd Millennium B.C., Geneva, 1968.
Amiran 1965	R.Amiran	"Yanık Tepe, Shengavit and the Khirbet Kerak Ware", AS XV, 1965, 165-167.
Arsebük 1979	G.Arsebük	"Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", VIII. TTKong., 1979, 81 vdd.
Atalay 1978	İ.Atalay	Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi, İzmir, 1978.
Atalay 1983	İ.Atalay	Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 19, İzmir, 1983.
Atalay 1992	İ.Atalay	Türkiye Coğrafyası, İzmir, 1992.
Aydın 1991	N.Aydın	"Güzelhisar (Avnik) Urartu Kitabesi, Belleten 213, 323-329.
Balkan 1960	K.Balkan	"Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Ata Konf. I, 1964, 235-243.
Baydur 1970	N.Baydur	(Kayseri Tarihi) Kültepe ve (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 1970.

Belli 1977	O.Belli	Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul, (Bas.Dok.Tez.).
Belli 1979	O.Belli	"Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", An Ar VI, (1978), 1979, 45-95
Belli 1982	O.Belli	"Urartular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, 1982, 139-208.
Belli 1987	O.Belli	"Demir Çağda Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", Anadolu Demir Çağları-Anatolian Iron Ages I, (ed. A.Çilingiroğlu), İzmir, 89-107.
Burney 1958	C.A.Burney	"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AS VIII, 1958, 157-209.
Burney 1966	C.A.Burney	"A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", AS XVI, 1966, 58 vdd.
Burney-Lang 1971	C.A.Burney-D.M.Lang	The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971.
Bozkuş 1978	C.Bozkuş	"Horasan-Erzurum-Aliçeyrek Köyü Linyit Sahasına Ait Jeolojik Rapor", M.T.A. Ens.Rap., No: 6533, 1978.
Cavaignac 1936	E.Cavaignac	Le Probleme Hittite, Paris, 1936.
Ceylan 1994	A.Ceylan	Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler (II.ve I. binde) (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1994.
Childe 1971	V.G.Childe	Doğunun Prehistoryası, (Çev: Ş.A.Kansu), Ankara, 1971.
Childe 1974	V.G.Childe	Tarihte Neler Oldu, Ankara, 1974.
CICH		Corpus Inscriptionum Chaldicarum,

Cornelius 1973	F.Cornelius	Geschichte der Hethiter, Dramstadt,
Çevik 2000	N.Çevik	Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara,2000.
Çiğdem 1996	S.Çiğdem	Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996.
Çiğdem 2000	S.Çiğdem	"Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum Yöresi Geçim Kaynakları", Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Arş. Derg. 26, Erzurum, 197-210.
Çilingiroğlu 1980	A.Çilingiroğlu	"Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)" An Ar VIII, 1980, 191 vdd.
Çilingiroğlu 1994	A.Çilingiroğlu	Urartu Tarihi, Bornova, 1994.
Darkot 1977	B.Darkot	"Erzurum", İslam Ansk. 33, 1977, 340-345.
Diakonoff 1951	I.M.Diakonoff	"Assiro-Babilonskiye Istosniki po Istoriye Urartu", VDI II 257-356, III 207-252, IV 283-305.
Diakonoff-Kaskkai 1981	I.M. Diakonoff-S.M.Kaskkai	(Geographical Names)Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
Dinçol 1982	A.Dinçol	"Hititler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, İstanbul, 1982.
Doğanay 1983	H.Doğanay	Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları, Erzurum, 1983, (Bas.Doç.Tez).
Dzhaparidze 1964	O.M. Dzhaparidze	"The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia", Moscow.
Eriñç 1953	S.Eriñç	Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul,1953
Erentöz	C.Erentöz	Aras Havzası Jeolojisi, 1954.

1954

Erzen
1979

A.Erzen

Eastern Anatolia and Urartian, 1979.

Esin
1969

U.Esin

Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla
Anadolu'da Başlangıcından Asur
Kolonileri
Çağına Kadar Bakır ve Tunç
Madenciliği,
İstanbul, 1969.

Esin
1979

U.Esin

İlk Üretimciğe Feçiş Evresinde
Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I: Doğal
Çevre Sorunu, İstanbul, (1975) 1979.

Forrer
1931

E.Forrer

"Hajaşa-Azzi", Caucasicca 9, 1931, 1-24.

Friedrich
1930

J.Friedrich

Staatsvertrage des Hatti-Reiches II,
MVAeG 34/1 1930, 103-161.

Garstang-
Gurney 1959J.Garstang-
O.R.Gurney

The Geography of the Hettite Empire,
London, 1959

Goetze
1928

A.Goetze

"Das Hethiter-Reich", AO 27/2, 1928
24-45

Goetze
1930

A.Goetze

"Bemerkungen zu dem Hethitischen
Text", RHA I, 1930, 18-30.

Goetze
1940

A.Goetze

Kizzuwatna and the Problem of Hittite
Geography, New Haven, 1940.

Goetze
1957

A.Goetze

Kleinasien, Münih, 1957.

Grayson
1976

A.K.Grayson

ARI II, Assyrian Royal Inscriptionum II:
From Tiglath Pleser I to Ashur-nasir-apli
Wiesbaden, 1976.

Gurney
1961

O.R.Gurney

The Hittites, London, 1961.

Gürsoy
1974

C.R.Gürsoy

TCD XXIII, (1974), 28-29.

Harmankaya-Tanıdı 1996	S.Harmankaya-O.Tanıdı	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, 1996.
Hchl		Handbuch der Chaldischen Inschriften.
Herzfeld 1968	E.Herzfeld	The Persian Empire: Studies in Geography and Etnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968.
Hrozny 1947	B.Hrozny	Ancient History of Western Asia, India and Crete, Praq, 1947.
Işık 1987	F.Işık	"Şirinlikale" Belleten 500, 497
İplikçioğlu 1990	B.İplikçioğlu	Eskiçağ Tarihinin Anahatları, İstanbul, 1990
İslam Ansiklopedisi		Horasan, 560.
İzbırak 1983	R.İzbırak	Türkiye Jeomorfolojisine Giriş, Fasikül I, Ankara, 1983
İzbırak 1984	R.İzbırak	Türkiye, İstanbul, 1984.
Kansu 1971	Ş.A.Kansu	İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, Ankara, 1971.
Kamanlı 1977	A.Kamanlı	Sarkamış Perlitleri Detay Etüdü, M.T.A. Ens. Rap., No: 6533, 1977.
Kınal 1974	F.Kınal	"Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler" Ankara, 1974, 401-422.
Kınal 1991	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1991
Kleiss-Hauptmann 1976	W.Kleiss-H.Hauptmann	Topographische Karte von Urartu, Berlin, 1976
Karpuz 1986	H.Karpuz	"Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", Bilim ve Teknik 1/2, 1977.
Konukçu 1992	E.Konukçu	(Selçuklulardan Cumhuriyete) Erzurum.

Koşay 1972	H.Z.Koşay	"Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", VII.TTKong., 1972, 53.
Koşay 1974	H.Z.Koşay	"Tarihi Yollar ve Halk Bilgisi", Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1974, 63-71.
Koşay 1984	H.Z.Koşay	Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara, 1984.
Koşay-Turfan 1959	H.Z.Koşay- K.Turfan	"Erzurum Karaz Kazısı Raporu", Belleten 91, 1959, 349-413.
Koşay-Vary 1964	H.Z.Koşay- H.Vary	Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara, 1964.
Koşay-Vary 1967	H.Z.Koşay- H.Vary	Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara, 1967.
Kökten 1943 _a	İ.K.Kökten	"Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Not, DTCFD, 1/2, 601-602 vd.
Kökten 1943 _b	İ.K.Kökten	"Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Bellten VII, 1943, 601-613.
Kökten 1945	İ.K.Kökten	"Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", DTCFD III/5, 1945, 465-486.
Kökten 1947	İ.K.Kökten	"Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" DTCFD 5/1 1947, 223- 236.
Kökten 1948	İ.K.Kökten	"Batı Karadeniz Bölgesi Araştırmaları- 1974 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları", Belleten, 12/45, 223-226.
Kökten 1952	İ.K.Kökten	"Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerin Dağılışı Üzerine bir Araştırma" DTCFD X/3-4, 167-205.
Kökten 1953	İ.K.Kökten	"1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları", DTCFD XI/2-3-4, 1953, 189-203.
Kökten	İ.K.Kökten	"Kars Çevresinde Dip Tarih

1975		Araştırmaları ve Yazılı kaya Resimleri", Ata Konf. V, 1975, 95-105.
König 1955-1957	F.W.König	Hchl, Handbuch der Chaldischen Inschriften, 1955-1957.
Köse 1991	A.Köse	İspir ve Çevresinin Bölgesinin Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bas. Dok. Tezi) Erzurum, 1991.
Kutlukan 1974	E.Kutlukan	Horasan Havzası Sismik Etüdü, M.T.A. Ens. Rap., No: 5535, 1974.
Lahn 1955	E.Lahn	Aras Nehri Amenajman Sahasının Jeolojik ve Sismolojik Durumu, T.Coğ.Derg., 74.
Lehmann-Haupt 1928-1935	Lehmann- C.F.Haupt	CICCh, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I II, Leipzig, 1928-1935.
Leakey 1988	L.S.B.Leakey	İnsanın Ataları (Çev.G.Arsebük), Ankara.
Lloyd 1956	S.Lloyd	Early Anatolia, London, 1956.
Lloyd 1967	S.Lloyd	Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967.
Luckenbill 1926	D.D.Luckenbill	ARAB I, Ancient Records of Assyria and Babylonia I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon, Chicago, 1926.
Mellaart 1958	J.Mellaart	"The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", AJA 62/1, 9- 33.
Mellaart 1988	J.Mellaart	Yakın Doğunun En Eski Uygarlıkları, (çev: Bilgi Altınok), İstanbul, 1988.
Melikisvili 1960	G.A.Melikisvili	UKN, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi. Moskva, 1960.
Melikisvili 1950	G.A.Melikisvili	"Diauehi", VDI 34/4, 1950, 26-42.

Mellink 1961	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", AJA, Sayı: 65, New Jersey, 1961, 37-52.
Meyer 1953	E.Meyer	Geschichte des Altertums, II/1, II/2, III, Stuttgart, 1953.
MTA		Türkiye Maden Envanteri.
Naumann 1985	R.Naumann	Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara, 1985.
Olmstead 1968	A.T.Olmstead	History of Assyria , Chicago-London, -
Orthmann 1968-69	V.Orthmann	"Eine Urartaische Inschrift in Avnik", AFO 22, 1968-69, 77-79.
Özer 1984	Y.Özer	Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Coğrafyası (Bas.Dok.Tez.), Erzurum.
Özgüç 1966	T.Özgüç	Altintepe I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara.
Özgüç 1969	T.Özgüç	Altintepe II, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara.
Özkaya 1994	V.Özkaya	"Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması", AST XI, 379.
Pehlivan 1984	M.Pehlivan	En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1984 (Basılmamış Doktora Tezi).
Pehlivan 1991 _a	M.Pehlivan	Daya(e)ni/Diau(e)hi, Erzurum, 1991.
Pehlivan 1991 _b	M.Pehlivan	Hayaşa, Erzurum, 1991.
Piotrovskii 1966	B.B.Piotrovskii	Il Regno di Van: Urartu, Rome, 1966.
Piotrovskii 1967	B.B.Piotrovskii	Urartu: The Kingdom of Van and its Art, London, 1967.
Rather 1966	Q.Rather	Pasinler-Horasan(Erzurum) Sahasına ait Genel Jeolojik Rapor, M.T.A. Ens.

Rap.No: 4168, 1966.

Russell
1984.	H.F.Russell	"Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", AS XXXIV, 171-201.
Sagona
1998	A.G.Sagona	"Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük", Mediterranean Archaeology Vol., 11, 13-25.
Sagona-Sagona.C-
Özkorucuklu-
1995	A.G.Sagona-
C.Sagona-
H.Özkorucuklu	"Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report", AS 45, 1995, 193-218.
Sagona-Erkmen-
Sagona.C-Thomas
1996	A.G.Sagona-
M.Erkmen-
C.Sagona-
I.Thomas	"Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", AS 46, 1996, 27-52.
Sagona.C.-
Erkmen-Howells
1997	C.Sagona-
M.Erkmen-
S.Howells	"Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report", Anatolica 23, 1997, 181-226.
Sagona-Erkmen-
Sagona.C-
McNiven-Howells
1998	A.G.Sagona-
M.Erkmen-
C.Sagona-
I.McNiven-
S.Howells	"Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report", Anatolica 24, 1998, 31-64.
Salvini
1967	M.Salvini	Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della formazione del regno di Urartu, Roma.
Salvini
1995	M.Salvini	Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995.
San
2000	O.San	"Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı" OLBA III, 2000, 20-27.
Saraçoğlu
1956	H.Saraçoğlu	Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler I, "Doğu Anadolu", İstanbul.
Saraçoğlu
1962	H.Saraçoğlu	Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler II, İstanbul.

Sayce 1884	A.H.Sayce	"The Cuneiform Inscriptions of Van V" JRAS, 1884, 691-732.
Schachermeyer 1955	F. Schachermeyer	Die Altesten Kulturen Griechenland, Stuttgart, 1955.
Schuler 1965	E.von Schuler	Die Kaskaer: Ein Beitrag zur Etnography des Alten Kleinasien, Berlin, 1965.
Sevin 1979	V.Sevin	Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1979.
Sevin 1987	V.Sevin	"Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987"AST VI, (1989), 456-457.
Sevin 1999	V.Sevin	Anadolu Arkeolojisi, İstanbul, 1999
Sezer 1979	B.Sezer	Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İstanbul, 1979.
Slattery 1987	D.J.G.Slattery	"Urartu and the Black Sea Colonies An Economic Perspective" AL-Rafidan 8, 1987, 1-30
Sözer 1965	A.N.Sözer	Erzurum Ovasında Tarih Öncesi Kır Yerleşmesi, 1965.
Sür 1964	Ö.Sür	Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi A.Ü. DTCTF. Yay. No: 154, 1964.
Şenel 1991	A.Şenel	İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara, 1991.
Şenyürek 1944	M.Şenyürek	"Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not", DTCTFD 2/2, 1944,
Tarhan 1980	M.T.Tarhan	"Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutupri=Lapturi' Hakkındaki yeni Görüşler", An Ar VIII, 1980, 69.
Tarhan	M.T.Tarhan	"The Structure of the Urartian State", An

1983		Ar IX, 1985, 302. 349-352.
Temizer 1980	R.Temizer	Anadolu Medeniyetleri Müzesi, İstanbul
Toynbee 1978	A.Toynbee	Tarih Bilinci I, İstanbul, 1978.
Umar 1999	B.Umar	İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul, 1999.
van Loon 1966	M.N.van Loon	Urartian Art, İstanbul, 1966.
Yakar 1976	J.Yakar	"Hittite Involvement in Western Asia", AS 26, 1976, 118 vd.
Yakar 1985	J.Yakar	The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR International Series, No: 286. 2.cilt, Oxford.1985.
Yücel 1987	T.Yücel	Türkiye Coğrafyası, Ankara, 1987.
Yüksel 1970	V.Yüksel	Aliçeyrek (Horasan-Erzurum) Civarındaki Kömürlü Neojen Sahasına Ait Jeolojik Rapor, MTA. Ens. Rap., No: 5535, 1970.
Zimansky 1985	P. Zimansky	Ecology and Empire, the Structure of the Urartian State, Chicago

ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında Erzurum'da doğdum. İlk-orta ve lise öğrenimini Erzurum'da tamamladım. 1995 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kayıt yaptırdım. Aynı bölümden 1999 yılında mezun oldum. Yine aynı yıl Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Eski Çağ Tarihi Anabilim dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladım. Halen Horasan Haydarlı Köyü B.S.İ.Okulunda Sınıf Öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

LEVHALAR

VE

HARİTALAR

LEVHA 1

Resim: 1 Horasan'ın Genel Görünümü

Resim: 2 Aras Nehri

LEVHA 2

Resim: 3 Erzurum'u Kafkaslar'a Bağlayan Yol

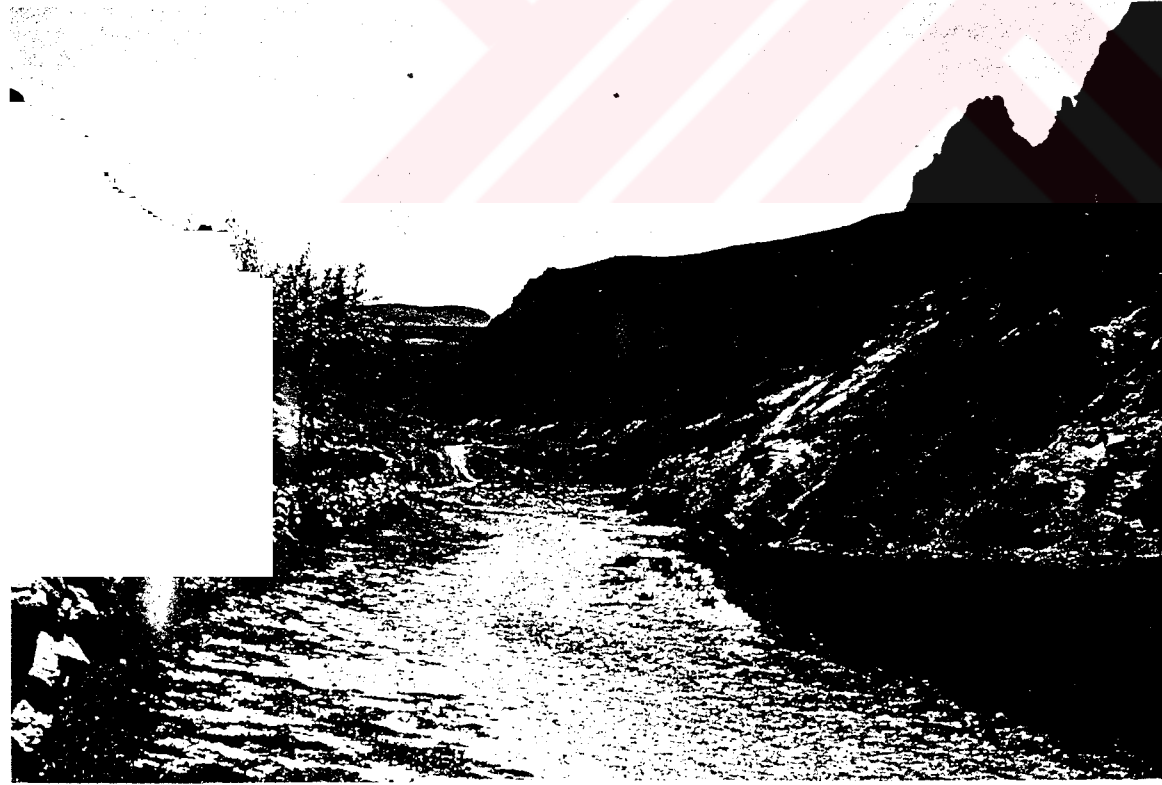

Resim: 4 Yollar Kavşağı Horasan

LEVHA 3

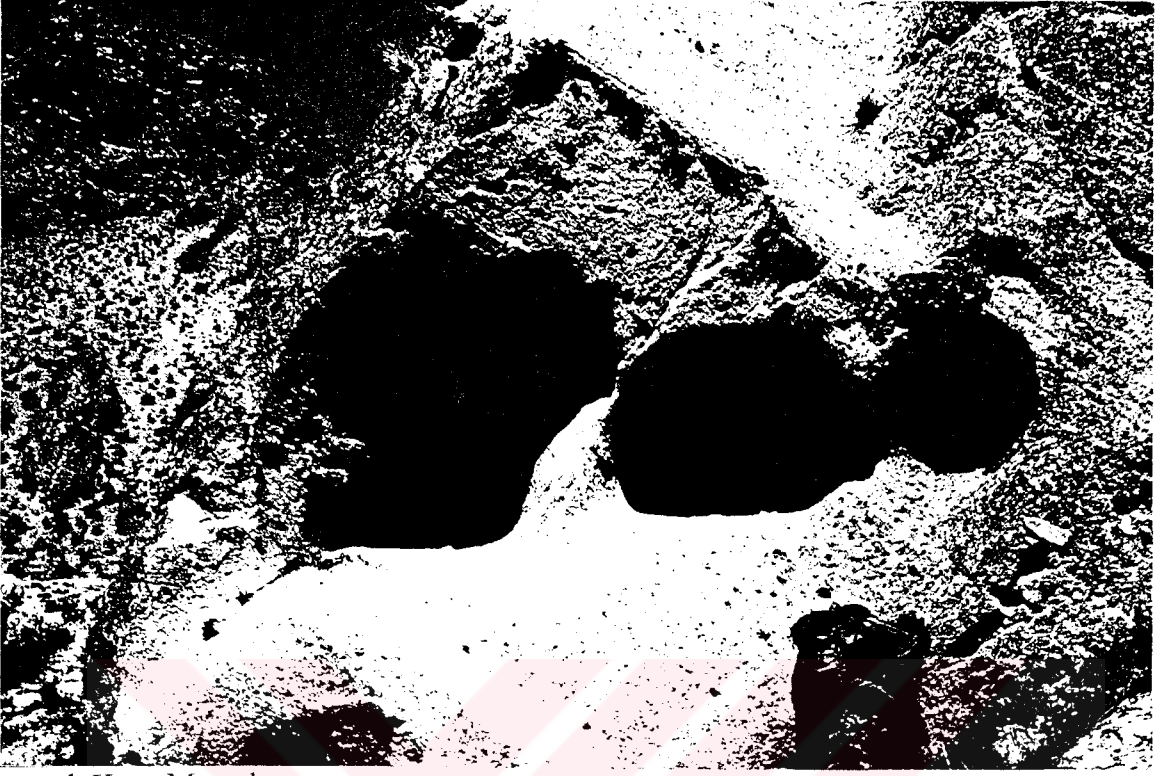

Resim: 5 Aliçeyrek Köyü Roma Dönemi Lahit

Resim: 6 Darboğaz Mevkii

LEVHA 4

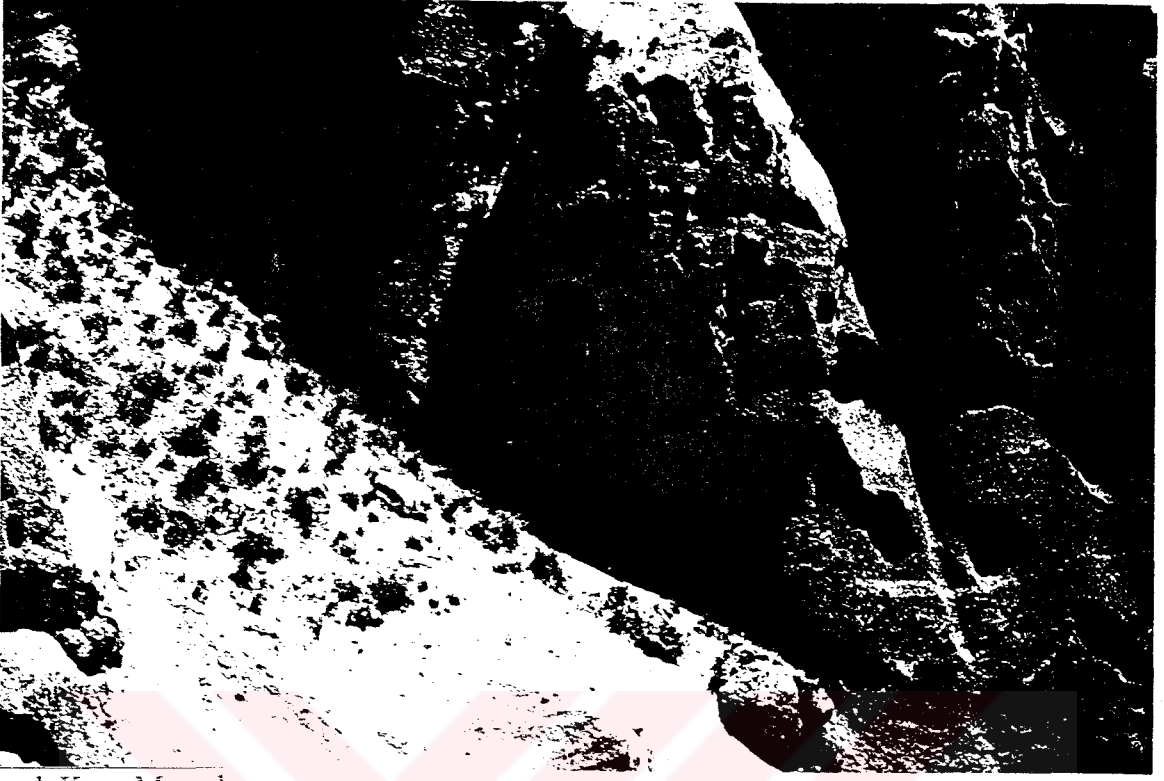

Resim: 7 Aliçeyrek Kaya Mezarları

Resim: 8 Aliçeyrek Kaya Mezarları

LEVHA 5

Resim: 9 Aliçeyrek Kaya Mezarları

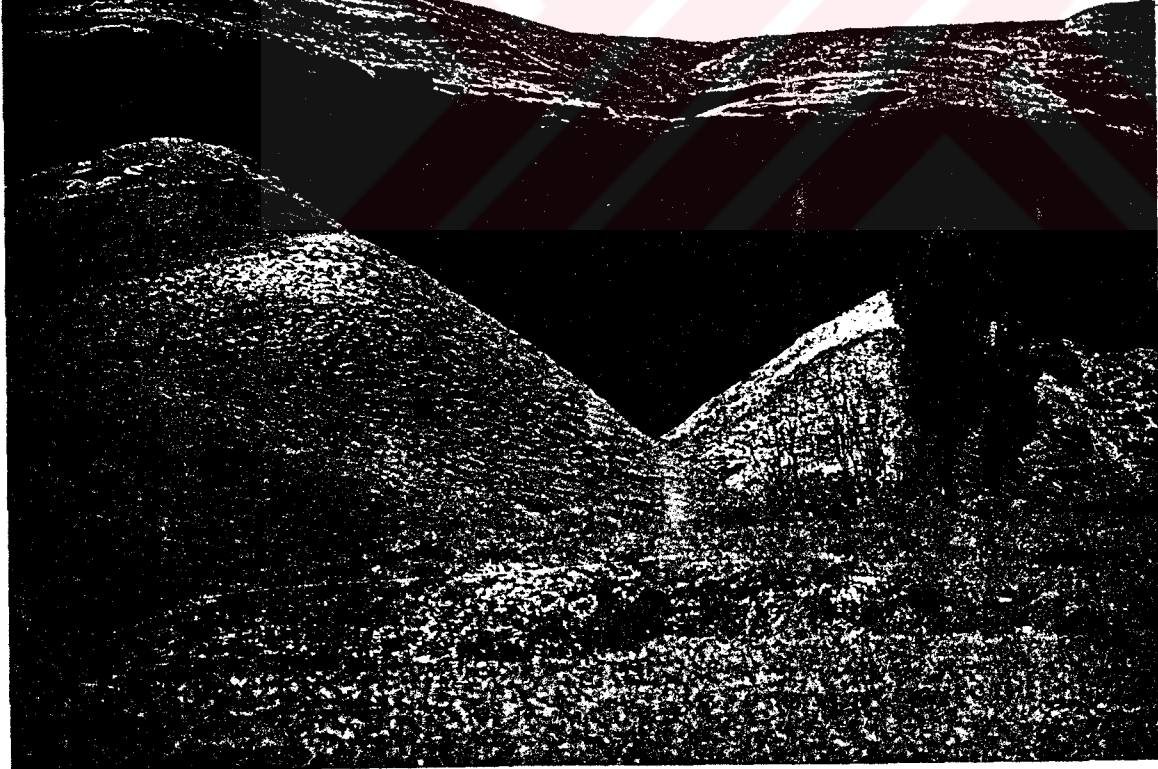

Resim 10: Aliçeyrek Kaya Mezarları

LEVHA 6

Resim: 11 Aliçeyrek Anıtsal Kaya Nişleri

Resim: 12 Aliçeyrek Kaya Odası

LEVHA 7

Resim: 13 Aliçeyrek Köyü Tunç ve Demir Çağ Keramik Buluntuları

Resim: 14 Hasanbey Kalesi Uzaktan Görünüm

LEVHA 8

Resim: 15 Hasanbey Kalesi Anakayanın Görünümü

Resim: 16 Hasanbey Kalesi Anakaya Tıraşlanarak Elde Edilen Kaya Basamakları

LEVHA 9

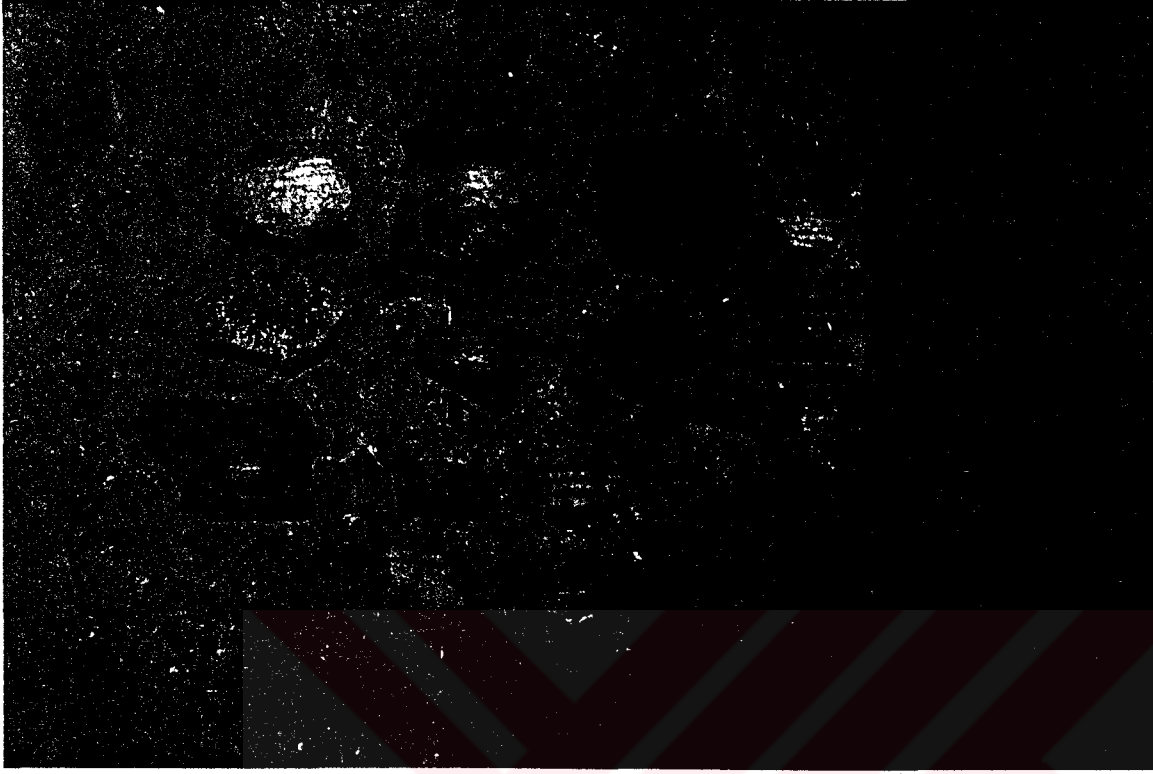

Resim: 17 Hasanbey Kalesi Yerleşme Kalıntıları

Resim: 18 Hasanbey Kalesi Sur Temel İzleri

LEVHA 10

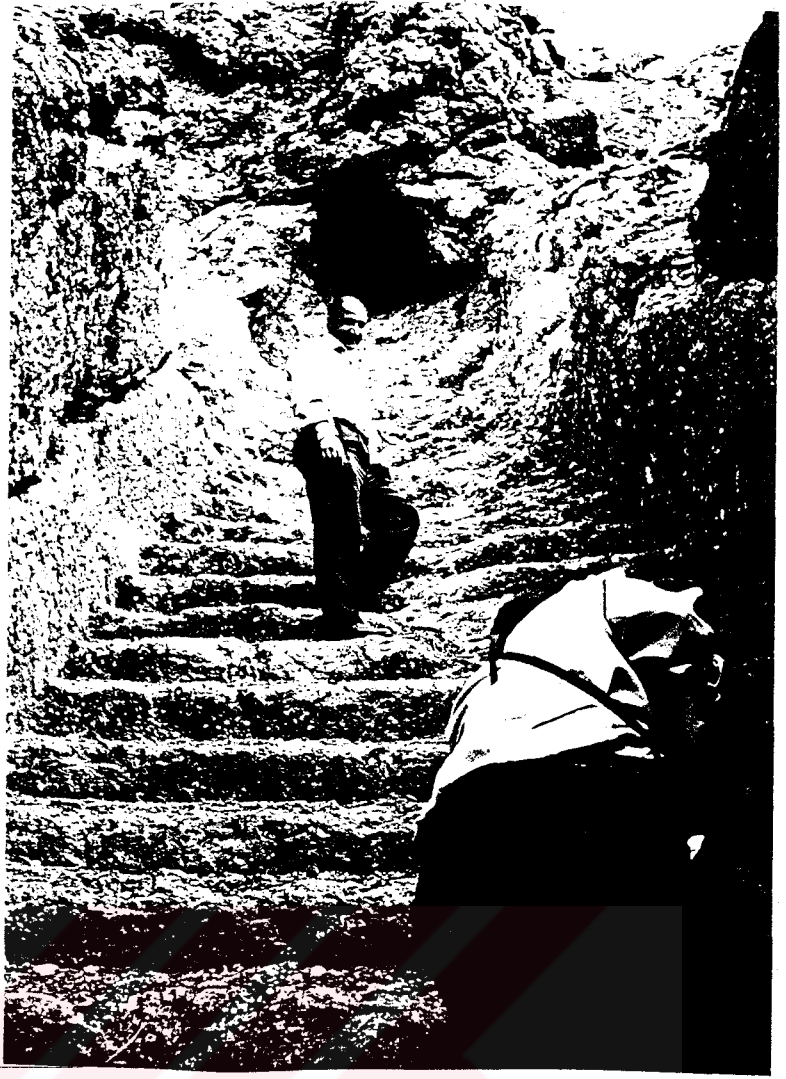

Resim: 19 Hasanbey Kalesi Tunç ve Demir ağı Keramik Buluntuları

Resim: 20 Hasanbey Köyü Keramik Buluntuları

LEVHA 11

Resim: 21 Hasanbey Kalesi Kaya Basamakları

Resim: 22 Hasanbey Kalesi Kaya Tüneli Giriş

LEVHA 12

Resim: 23 Hasanbey Kalesi Kaya Tüneli

Resim: 24 Hasanbey Kalesi'nden Ovanın Görünümü

LEVHA 13

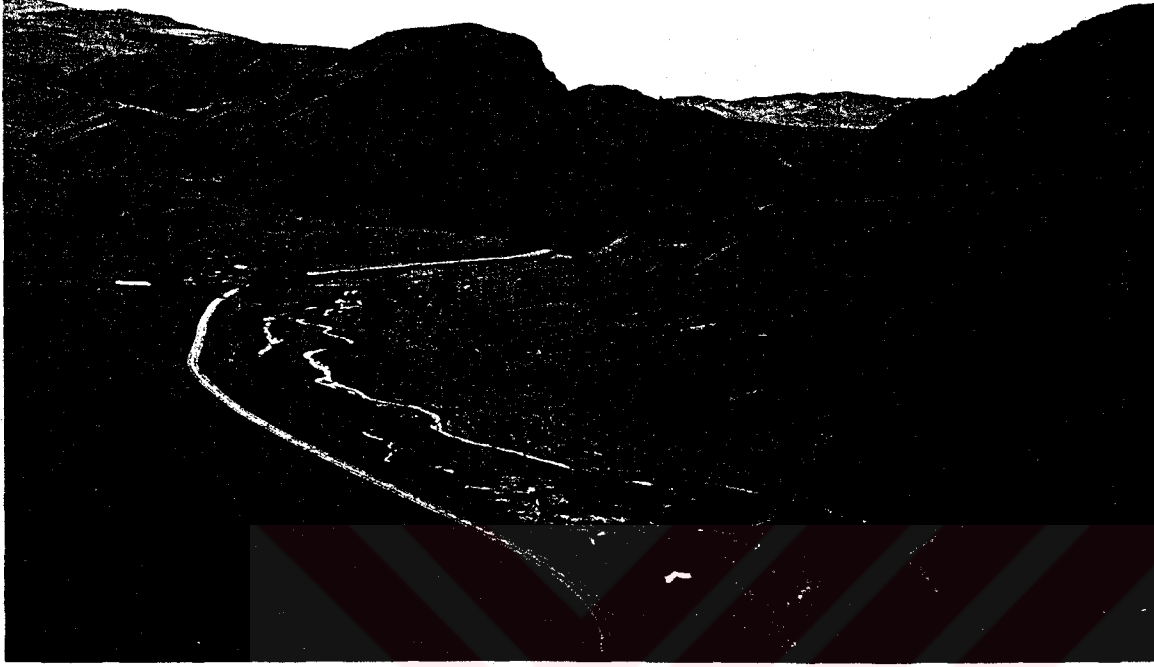

Resim: 25 Kızılderbent Kalesi Genel Görünüm

Resim: 26 Kızılderbent Kalesi Yerleşim İzleri

LEVHA 14

Resim: 27 Kızılderbent Kalesi'nden Çevrenin Görünümü

Resim: 28 Hopik (Yapağılı) Köyü ve Hopik Höyük

Resim: 29 Hopik Höyük Kuzeyden Görünüm

Resim: 30 Hopik Höyük'ten Aras Havzasının Görünümü

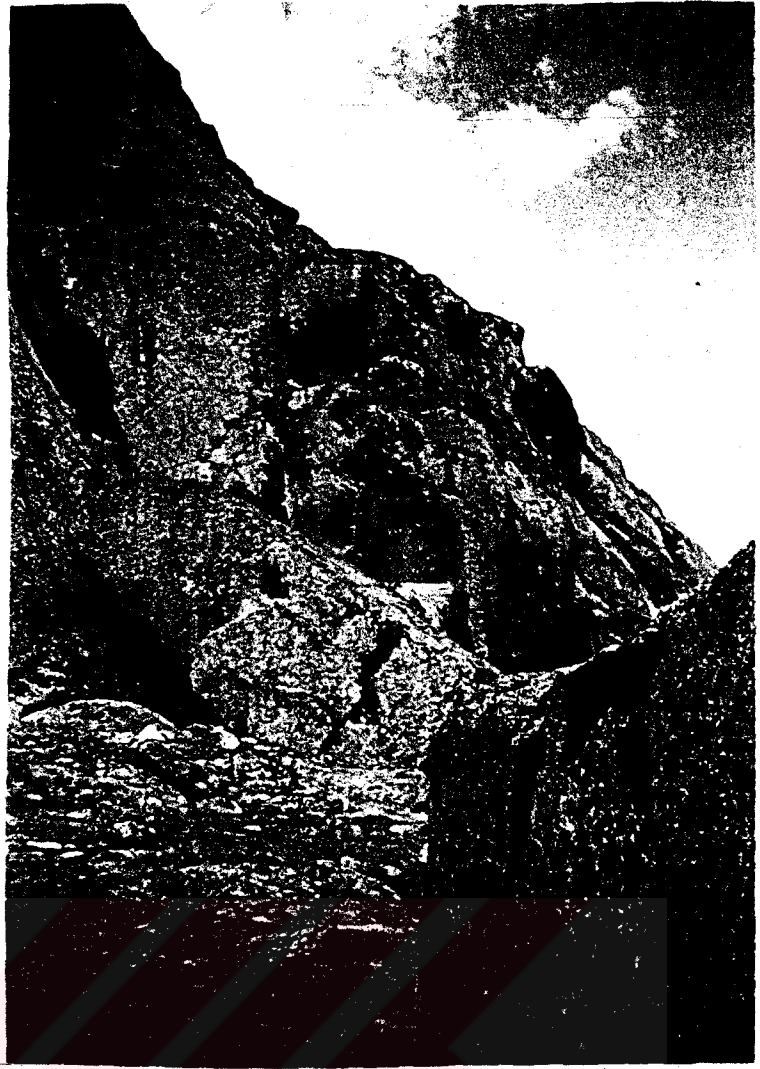

Resim: 31 Hopik Höyük, Tunç ve Demir Çağı Keramik Buluntuları

Resim: 32 Haydarlı Köyü Demir Çağı Keramik Buluntuları

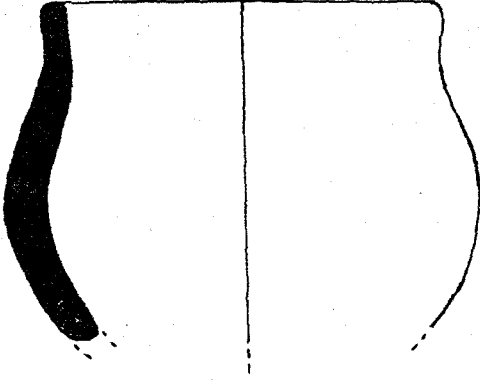
LEVHA 17

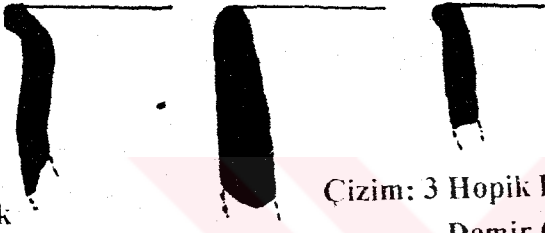
Resim: 33 Yazılıtaş Uzaktan Görünüm

Resim: 34 Yazılıtaş Urartu Kitabesi

Çizim: 1 Hopik Höyük İlk Tunç Çağı Keramiği

Çizim: 4 Hopik Höyük İlk Tunç Çağı Keramiği

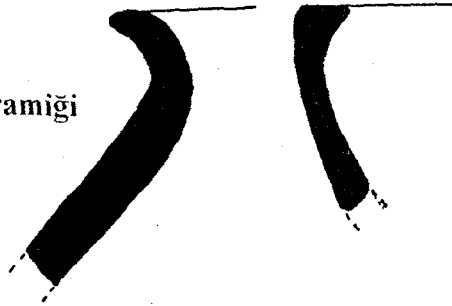
Hopik Höyük
Tunç Çağı Keramiği

Çizim: 3 Hopik Höyük
Demir Çağı Keramiği

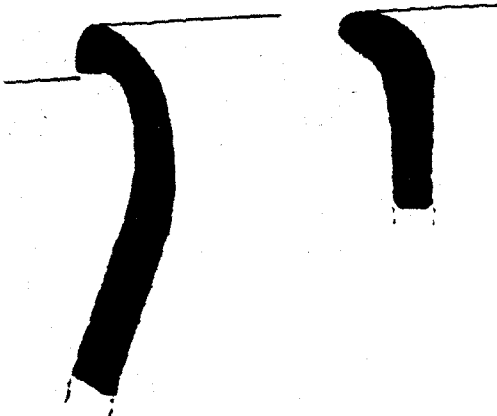

Çizim: 6 Hasanbey Kalesi
Demir Çağı Keramiği

Çizim: 5 Hasanbey Kalesi Demir Çağı Keramiği

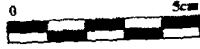

LEVHA 19

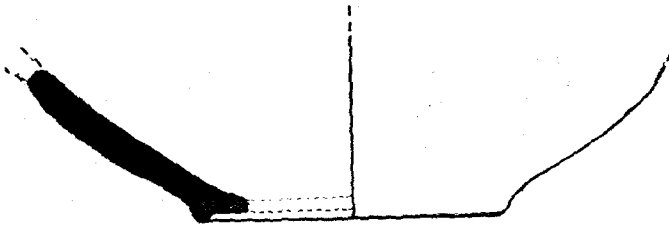

Çizim: 8 Yazılıtaş Demir Çağı Keramiği

n: 7 Yazılıtaş İlk Tunç Çağı Keramiği

Çizim: 10 Haydarlı Köyü Demir Çağı Keramiği

Çizim: 9 Haydarlı Köyü Demir Çağı Keramiği

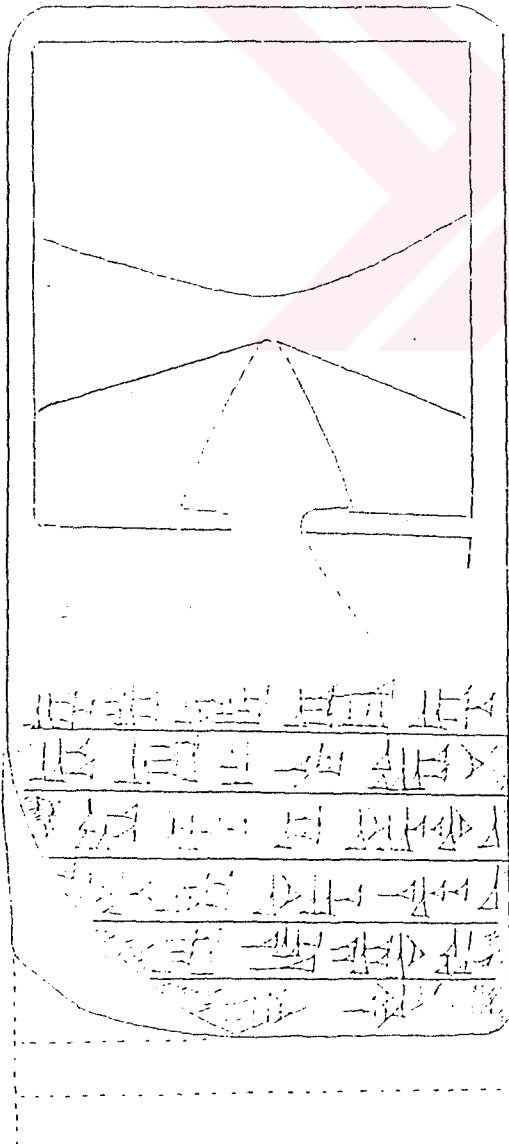

[illegible]

[illegible]

1 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 5 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶
 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶 𐎠𐎶𐎶𐎶

Delibaba Urartu Kitabesi

Güzelhisar (Avnik) Urartu Kitabesi

